

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΟΠΤΙΚΟΑΚΟΥΣΤΙΚΩΝ
ΤΕΧΝΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ «Φωτογραφία: Έρευνα & Μεθοδολογία»

«Ελευσίνα: Μεταμορφώσεις μέσα στον χρόνο»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΤΣΙΡΟΣ (Α.Μ. 21021)

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΑΡΚΙΔΟΥ

ΑΘΗΝΑ
Φεβρουάριος 2024

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αναστασία Μαρκίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

Αλίκη Τσίργιαλου

Υπεύθυνη Φωτογραφικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη

aTsirgiadou

Κωστής Αντωνιάδης

Ομότιμος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ο κάτωθι υπογεγραμμένος Τσίρος Σωτήριος του Αθανασίου με αριθμό μητρώου maphoto21021 Φοιτητής του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού του Τμήματος Φωτογραφίας και Οπτικοακουστικών Τεχνών, δηλώνω υπεύθυνα ότι: «Είμαι συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος. Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών μου».

Ο Δηλών

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες στην επιβλέπουσα καθηγήτρια Αναστασία Μαρκίδου για τη διακριτική καθοδήγηση και την εμπιστοσύνη, την Αντωνία Μπάρδη, την Αλίκη Τσίργιαλου, τον Νίκο Στεφανή, τον Αριστείδη Τσινάρογλου, τον Νίκο Τουκματσή, τον Άρη Σύριο, τον Γιώργο Οικονομέα, τον Παναγιώτη Δεμέστιχα, καθώς και τη Γεωργία Πλατή, τον Κωνσταντίνο Τσίρο και τον Φίλιππο Τσίρο, όπου με τη στήριξη και την υπομονή τους ολοκληρώθηκε αυτή η διπλωματική εργασία.

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	5
Περίληψη.....	6
Abstract	7
«Ελευσίνα: μεταμορφώσεις μέσα στον χρόνο».....	8
Εισαγωγή	8
Η πόλη της Ελευσίνας	8
Κεφ. 1ο: Κατασκευές της εθνικής ταυτότητας	15
1.1 Το Τοπίο	15
1.2. Η φωτογραφία του τοπίου	19
1.3 Ζητήματα ταυτότητας	22
Κεφ. 2ο: Αναπαραστάσεις της Ελευσίνας.....	28
2.1. Αναπαραστάσεις της αρχαιότητας	28
2.3. Σύγχρονες αναπαραστάσεις	39
Κεφ. 3ο: Το φωτογραφικό έργο	46
Συμπεράσματα.....	50
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	52
Κατάλογος εικόνων	58
Βιβλιογραφία.....	60

Περίληψη

Η Ελευσίνα είναι πόλη με διαχρονική παρουσία στην ελληνική ιστορία και ως εκ τούτου έχει υποστεί μεταμορφώσεις μέσα στο χρόνο. Η σύγχρονη εικόνα της απέχει πολύ από αυτήν της αρχαίας Ελευσίνας, η οποία φημιζόταν για το αγροτικό της περιβάλλον και τη γονιμότητα του εδάφους της. Η πόλη και τα περίχωρά της είναι τόπος που περιβάλλεται από ερείπια της βιομηχανικής περιόδου ενώ οι αντιθέσεις στα τοπία της, μπορούν να γίνουν ορατές σε διαφορετικές αναπαραστάσεις από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η παγκόσμια απήχηση των Ελευσίνιων Μυστηρίων αποτελεί τη συμβολή της πόλης στην κατασκευή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ωστόσο το πέρασμα της περιοχής στη μεταβιομηχανική εποχή αναδεικνύει σταδιακά ένα πλούσιο φωτογραφικό αρχείο, που μέσω της φωτογραφίας, θέτει ερωτήματα κοινωνικής και πολιτισμικής φύσης.

Λέξεις κλειδιά: *Ελευσίνα, Ελευσίνα μυστήρια, χώρος, αρχαιολογικός χώρος, εθνική ταυτότητα, φωτογραφία τοπίου, πολιτισμός, βιομηχανική επανάσταση, μεταβιομηχανική περίοδος.*

Abstract

Eleusis is a city with a diachronic presence in Greek history, and therefore has undergone transformations over time. Its modern image is far from that of ancient Eleusis, which was famous for its rural environment and the fertility of its soil. The city and its outskirts today are a place surrounded by ruins of the industrial era, highlighting strong contrasts in its landscapes, which can be seen in different representations and photographic impressions, from antiquity to the present day. The global appeal of the Eleusinian Mysteries is the city's contribution to the construction of the Greek national identity. However, the transition of the area to the post-industrial era gradually highlights rich photographic archives, which pose questions of a social and cultural nature.

Keywords: Eleusis, Eleusinian mysteries, space, archaeological site, national identity, landscape photography, culture, industrial revolution, post-industrial period.

«Ελευσίνα: Μεταμορφώσεις μέσα στον χρόνο»

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τη Δηώ Καγγελάρη, στο *Έγγραψαν για Αυτήν*, αφιερωματικό τόμο επ' ευκαιρία της ανακήρυξης της Ελευσίνας ως πολιτιστικής ευρωπαϊκής πρωτεύουσας, η πόλη αποτελεί «τοπόσημο με οικουμενική εμβέλεια» και συνδέεται άρρηκτα με τον Ελευσίνιο μύθο, τα Ελευσίνια Μυστήρια και τον κύκλο της κατάβασης και της ανάδυσης, της φθοράς και της αναγέννησης. Μέσα από τις πολλαπλές ιστορικές αλλαγές της, η πόλη προβάλλει ως σημείο σύμμειξης του μυστηριακού και του αρχιτεκτονικού παρελθόντος της αρχαιότητας. Επίσης, τεκμαίρεται στην ύστερη αρχαιότητα από τα ερείπια των ρωμαϊκών και των βυζαντινών αρχιτεκτονημάτων, και στον σύγχρονο κόσμο από το πρόσφατο βιομηχανικό παρελθόν της¹. Στον ίδιο αφιερωματικό τόμο παρατηρείται ένα ιστορικό κενό διάρκειας, πολλών αιώνων από την πλούσια κειμενική παράδοση του 8ου π.Χ. αι. έως τον Μακεδόνιο τον Ύπατο του 6ου μ.Χ. αι. Το κενό επεκτείνεται έως τον 17ο αι., όταν και ανανεώνεται φιλολογικά το ενδιαφέρον για τον Ελευσίνιο μύθο και η πόλη αναδεικνύεται ως σύμβολο της ελληνικότητας σε ένα μεγάλο τμήμα της φιλολογικής παράδοσης.

Βάσει των παραπάνω σκοπός της παρούσας έρευνας στο πρώτο κεφάλαιο είναι η ανάδειξη των μεταμορφώσεων της πόλης μέσα στο χρόνο και η προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο συμμετείχε στην κατασκευή της τοπικής εθνικής ταυτότητας κατά την αρχαιότητα και στην ανακατασκευή της κατά τον 19ο αι. έως και το πρόσφατο παρελθόν.

Στο δεύτερο κεφάλαιο καταγράφεται η έρευνα για την αναπαράσταση της Ελευσίνας μέσα από διαφορετικές μορφές της τέχνης από την αρχαιότητα, έως σήμερα.

Στο τρίτο κεφάλαιο καταγράφεται ο τρόπος με τον οποίο το σχετικό με την Ελευσίνα προσωπικό βίωμα αποτυπώνεται φωτογραφικά σε μια πορεία δύο δεκαετιών.

Τέλος, ακολουθούν τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας.

Η πόλη της Ελευσίνας

Η πόλη της Ελευσίνας αποτελεί σήμερα τμήμα του Θριάσιου πεδίου και βρίσκεται δυτικά της Αθήνας, στις ακτές του κόλπου της Σαλαμίνας. Η Ελευσίνα και η περιβάλλουσα περιοχή δύσκολα μπορεί να περιγραφεί με όρους της αρχαιολογικής

¹ Δηώ Καγγελάρη, «Αντίδωρο». Στο Μιχάλης Μαρμαρινός (επιμ.) *Έγγραψαν για Αυτήν*, Ελευσίνα: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 2023, σσ. 15-23.

της κληρονομιάς εξαιτίας της βαριάς εκβιομηχάνισης και των αστικών εξελίξεων κατά το πρώτο και δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Σήμερα περιβάλλεται από βιομηχανικές αποθήκες και διυλιστήρια πετρελαίου, που αποτελούν επέκταση του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας.

Η σύγχρονη εικόνα απέχει πολύ από αυτήν της αρχαίας Ελευσίνας, η οποία φημιζόταν για το αγροτικό της περιβάλλον και τη γονιμότητα του εδάφους της. Μάλιστα, σύμφωνα με τον μύθο, μια από τις προστάτιδες θεότητες της, η Δήμητρα, με τη βοήθεια του ήρωα Τριπτόλεμου, ήταν υπεύθυνη για την εξάπλωση της γεωργίας από την Ελευσίνα στον υπόλοιπο κόσμο. Η Ελευσίνα ήταν, επίσης, σημαντικό σημείο συνάντησης των εμπορικών κέντρων της Αθήνας και της Κορίνθου, η κύρια συνοριακή πόλη μεταξύ των περιοχών της Αττικής και των Μεγάρων και ο μεγαλύτερος αθηναϊκός δήμος στην περιοχή.² Εκεί συναντώνταν οι τρεις δρόμοι από την Αττική, τα Μέγαρα και τη Βοιωτία, γεγονός που κατέστησε την Ελευσίνα σημαντικό εμπορικό κέντρο.

Σήμερα, σώζεται ακόμη σημαντικός αριθμός καλοδιατηρημένων καταλοίπων του παρελθόντος, μεταξύ των οποίων συγκροτήματα ρωμαϊκών λουτρών, μια παλαιοχριστιανική βασιλική, ερείπια της Ιεράς Οδού, καθώς και του ίδιου του αρχαιολογικού χώρου της Ελευσίνας. Ο αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται στις πλαγιές μιας αμυντικής ακρόπολης κοντά στο κέντρο της σημερινής πόλης και τα ερείπια εντυπωσιακών οχυρώσεων και θρησκευτικών κτιρίων αποκαλύπτουν αυτό που κάποτε ήταν ένα από τα σημαντικότερα ιερά της αθηναϊκής πόλης. Πρόκειται για το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπου διαδραματίζονται τμήματα της αφήγησης στον γνωστό Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα και τελούνταν τα παγκοσμίου φήμης Ελευσίνια Μυστήρια.

Οι μυστικές τελετές των Ελευσίνιων Μυστηρίων επικεντρώνονταν στη γεωργική ανανέωση και στη δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για τη μετά θάνατον ζωή κάθε μνημένου και προσέλκυαν πολλούς ανθρώπους –από τους ίδιους τους Αθηναίους έως και αρκετούς αυτοκράτορες στους ρωμαϊκούς χρόνους.³ Το ιερό συνδεόταν με την Αθήνα μέσω της Ιεράς Οδού. Αυτός ο δρόμος ήταν απαραίτητος κατά την ετήσια

² Jessica Paga, «Attic Sanctuaries». Στο Margaret M. Miles (επιμ.), *A companion to Greek architecture*, Sussex: John Wiley & Sons, 2016, σ. 181. Η συγγραφέας σημειώνει ότι το μέγεθος της αρχαίας πόλης μπορεί να αποδοθεί τόσο στο γεγονός ότι εξυπηρετούσε ως μεθοριακός σταθμός όσο και στο ότι ήταν και σημαντικό λατρευτικό κέντρο.

³ Για τα Ελευσίνια βλέπε σχετικά, Walter Burkert, *Greek Religion: Archaic and Classical*, Blackwell, 1985, σσ. 276-301 και Michael B. Cosmopoulos, *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge University Press, 2015, σσ. 14-26.

πομπή από και προς την Ελευσίνα και ξεκινούσε από τις πύλες του ιερού νότια της αθηναϊκής αγοράς για να καταλήξει στο Ελευσίνιο ιερό.

Υπήρξε και συνεχίζει να υπάρχει μεγάλο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον, όχι μόνο για τον αρχαιολογικό χώρο και τις άγνωστες τελετουργίες που τελούνταν εκεί, αλλά και για τη σχέση της Ελευσίνας με την Αθήνα, τόσο με τη φυσική, θρησκευτική όσο και με την πολιτική έννοια. Εμπνευσμένη από την ύπαρξη της πόλης της Ελευσίνας, της Ιεράς Οδού και πολλών άλλων θρησκευτικών δεσμών που μοιράζονταν μεταξύ της Ελευσίνας και της Αθήνας, η ακαδημαϊκή μελέτη επικεντρώθηκε στην ενδεχόμενη πολιτική εξάρτηση της Ελευσίνας από την πόλη που θα γινόταν συνώνυμη με την Αττική και θα ένωσε τις κοινότητες της αττικής χερσονήσου σε μια πόλη. Αυτοί οι πρώιμοι (κυρίως όγδοος έως πέμπτος αιώνας π.χ.) δεσμοί μεταξύ των δύο αττικών πόλεων και η ενσωμάτωση της Ελευσίνας στην αθηναϊκή πόλη και τη θρησκευτική ζωή της είναι ζήτημα κατανόησης της εθνικής ταυτότητας των Ελευσίνιων. Αν και υπάρχουν (λογοτεχνικές) πηγές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κατανόηση των δεσμών και της ενσωμάτωσης, πολλές από αυτές είναι αθηναϊκές και από τον πέμπτο αιώνα π.Χ. ή αργότερα.⁴

Σύμφωνα με την ιστορική γεωγραφία το ορεινό τοπίο της ελληνικής χερσονήσου καθόρισε τη διαίρεση των αρχαίων Ελλήνων σε μεγάλο αριθμό, κατά το μάλλον ή ήττον, ανεξάρτητων πολιτικών μονάδων. Οι Έλληνες προσδιόριζαν τυπικά τους άλλους Έλληνες από την πόλη τους, δηλαδή από την αυτόνομη πολιτική μονάδα στην οποία ανήκαν. Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, ο Έλληνας προσδιοριζόταν ως τμήμα μιας ευρύτερης ομάδας, που θα μπορούσε να έχει και πολιτική ταυτότητα. Αυτές οι ευρύτερες ομάδες είναι γνωστές ως *έθνη* και υποδεικνύουν την εθνική ταυτότητα του Έλληνα που ανήκει σε κάποιο έθνος. Έτσι, ο Τεγεάτης ή ο Αρκάδας, ο Θηβαίος ή Βοιωτός, ο Σάμιος ή οι Ίωνες διαμόρφωναν διαφορετικές εθνικές ταυτότητες.⁵

Η έννοια της εθνικότητας στην αρχαία Ελευσίνα, διαμορφώθηκε εν μέρει από τη σχέση της με την πόλη των Αθηνών. Η βεβαιότητα των Αθηναίων για την αυτοχθονία τους περιγράφεται στον αττικό μύθο, ο οποίος συμφωνεί με την πεποίθηση ότι κάτοικοι της Αττικής κατάγονταν από την αττική γη και δεν μετανάστευσαν στην

⁴ Robert S.J. Garland, «Religious Authority in Archaic and Classical Athens», *BSA (The Annual of the British School at Athens)*, Vol 70, 1984, σ. 98.

⁵ Robin Osborne, and Neil Skylar, «Landscape, Ethnicity and the Polis». Στο G. Cifani and S. Stoddart (επιμ.), *Landscape, Ethnicity and Identity in the Archaic Mediterranean Area*, Oxbow Books, 2012, σ. 24.

Αττική από κάπου αλλού⁶. Η Ελευσίνα είναι πιθανό πως αποτελούσε τμήμα του αττικού έθνους, όχι όμως της πρώιμης πόλης. Μέσα σε αυτά τα κοινά αττικά συναισθήματα, υπήρχε ακόμα χώρος τόσο για την Αθήνα όσο και για την Ελευσίνα να ανταγωνιστούν και να δράσουν μόνες τους καθ' όλη τη διάρκεια των περιγραφόμενων περιόδων. Υπό αυτή την έννοια, όπως και θρησκευτικά, η Ελευσίνα ήταν σχετικά ανεξάρτητη, δεν ήταν μέρος της κοινωνικοπολιτικής ιεραρχίας που καθιέρωσε η Αθήνα στη δική της πεδιάδα. Είναι πιθανό, ωστόσο, πως ήταν μέρος ενός περίπλοκου δικτύου διαπεριφερειακών δεσμών, που βασιζόνταν σε επιγαμίες και φιλίες επισκεπτών.⁷

Υπό τους Ρωμαίους η Ελευσίνα γνώρισε μεγάλη ακμή, καθώς η μύηση στα μυστήριά της έγινε συρμός μεταξύ των Ρωμαίων ευγενών. Ο Αδριανός μύηθηκε στα Μυστήρια περίπου το 125 και ύψωσε αναχώματα στην πεδιάδα του ποταμού ως συνέπεια μιας πλημμύρας που συνέβη ενώ ξεχειμώνιαζε στην Αθήνα. Στον ίδιο αυτοκράτορα πιθανότατα η Ελευσίνα χρωστούσε την καλή ποιότητα νερού μέσω του υδραγωγείου, που ολοκληρώθηκε περίπου το 160. Εκτός από την ικανοποίηση των αναγκών σε πόσιμο νερό, επέτρεψε επίσης την κατασκευή δημόσιων κρηνών και λουτρών. Τροφοδοτείτο από πηγές της Πάρνηθας και χρησιμοποιούσε κυρίως υπόγειες σήραγγες. Διέσχισε το Θριάσιο Πεδίο και στρεφόταν απότομα προς νότο στις παρυφές της Ελευσίνας. Τα καλύτερα ορατά ερείπια βρίσκονται στην ανατολική πλευρά σημερινής οδού της Ελευσίνας. Καταστράφηκε από τον Αλάριχο Α' το 396 και από τότε εξαφανίστηκε από την ιστορία.

Η παλαιοχριστιανική εκκλησία του Αγίου Ζαχαρία, φημολογείται ότι είναι η μοναδική στην Ελλάδα αφιερωμένη σε αυτόν τον άγιο. Επίσης, είναι ενδεικτικό ότι συγγραφείς της βυζαντινής εποχής αναφέρουν την Ελευσίνα ως «μικρό χωριό», ενώ λίγο πριν την Τουρκοκρατία η περιοχή ερημώθηκε από πολέμους, επιδρομές και αιχμαλωσίες. Την περίοδο αυτή κατοικήθηκε από Αρβανίτες. Ευρωπαίοι περιηγητές κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας περιέγραψαν την Ελευσίνα ως έχουσα λίγους κατοίκους και πολλά αρχαία ερείπια.

Το 1829, μετά την Ελληνική Επανάσταση, η Ελευσίνα ήταν ένας μικρός οικισμός περίπου 250 κατοίκων. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα η Ελευσίνα άλλαξε δραστικά

⁶ Βλ. σχετικά Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 7.161.3, επίσης Ισοκράτους, *Λόγοι*, 4.24 και Πλάτωνος, *Μενέξενος*, 245d.

⁷ Floris van den Eijnde, «Cult and Society in Early Athens: Archaeological and Anthropological Approaches to State Formation and Group Participation in Attica. 1000-600 BCE», PhD. diss.: Utrecht University, 2010, σ. 376.

καθώς νέα κτίρια ανεγέρθησαν από τους νέους εμπόρους εποίκους. Επίσης, κατά την περίοδο αυτή η Ελευσίνα έγινε ένα από τα κύρια βιομηχανικά κέντρα του νεοελληνικού κράτους με το εργοστάσιο σκυροδέματος Τιτάν,⁸ το σαπωνοποιείο Χαριλάου το 1891 σύμφωνα με τον χάρτη του Kaupert,⁹ ή το 92 σύμφωνα με τον δήμο Ελευσίνας, καθώς και τα αποστακτήρια Βότρυς¹⁰ και Κρόνου το 1923 να εγκαθίστανται στην περιοχή.¹¹

Πολλές ελληνικές οικογένειες της Μικράς Ασίας εγκαταστάθηκαν στην Ελευσίνα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και δημιούργησαν τον οικισμό της Άνω Ελευσίνας, αυξάνοντας τον συνολικό πληθυσμό της και εμπλουτίζοντας την περιοχή πολιτιστικά και οικονομικά.

Κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας από τον Άξονα (1941-1945), αναπτύχθηκε ισχυρή αντίσταση μέσα στην πόλη, τα εργοστάσια και το στρατιωτικό αεροδρόμιο, στο οποίο κάποτε στάθμευε η Μοίρα 80, της RAF. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εργάτες από όλα τα μέρη της Ελλάδας μετακόμισαν στην Ελευσίνα για να εργαστούν στις βιομηχανίες της περιοχής. Η βιομηχανική δραστηριότητα, όμως, αναπτύχθηκε άναρχα στις αρχαιότητες και δίπλα στην κατοικημένη περιοχή.

Η ρύπανση του περιβάλλοντος έλαβε μεγάλες διαστάσεις, εξαιτίας κυρίως των βιομηχανικών αποβλήτων. Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, την εποχή της βιώσιμης ανάπτυξης, τα αρχαιολογικά ευρήματα και η βιομηχανική διαμόρφωση διαμόρφωσαν την εικόνα της σύγχρονης Ελευσίνας, από την οποία αναδύονται νέα ερείπια του παρελθόντος, χάρη στα αρχαιολογικά ανασκαφικά προγράμματα. Για παράδειγμα το 1962 ανακαλύφθηκε μεγάλη ιερατική κατοικία από τη ρωμαϊκή εποχή.¹² Η ρύπανση μειώθηκε, κάτι που οφείλεται στη μεγάλη αποβιομηχάνιση της παράκτιας ζώνης του κόλπου Ελευσίνας. Έκλεισαν μια σειρά από ρυπογόνες βιομηχανίες (Βότρυς, Κρόνος κ.λπ.), ενώ άλλες, όπως η Χαλυβουργική,

⁸ Ηλίας Αγγελόπουλος, «Τα πρώτα εν Ελλάδι έργα δια σκυροκονιάματος σιδηροπαγούς συστήματος Hennebique», *Αρχιμήδης*, No 4-5, 1903, σσ. 28-33.

⁹ Βλ. σχετικά Johann, A. Kaupert, 1891. *Karten von Attika Eleusis*, 1:25.000, ct 11.8 (XXVI), στο <https://digi.ub.uni-heidelberg.de>, (πρόσβαση 15/10/2023).

¹⁰ Νίκος Μπελαβίλιας, Τατιάνα Σαίτη και Καλλιόπη Ψαριώτη, *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελευσίνα και το Θριάσιο Πεδίο*, Πειραιάς: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2011, σ. 7.

¹¹ Ο.Π., σ. 8.

¹² Σταματία Δημητρακοπούλου, «Τα Θραύσματα του Ιερού στην Ελευσίνα», αδημοσίευτη έρευνα, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2023 στο <https://dspace.lib.ntua.gr>, (πρόσβαση 05/09/2023), σ. 8.

εγκατέστησαν βελτιωμένα συστήματα μείωσης και πρόληψης της ρύπανσης¹³, χωρίς ωστόσο η αποβιομηχάνιση να έχει βελτιώσει την εικόνα της πόλης σε σημαντικό βαθμό.

Σήμερα, η πόλη αποτελεί προάστιο της Αθήνας, με το οποίο συνδέεται με τον αυτοκινητόδρομο 6 και την Εθνική Οδό 8. Η Ελευσίνα είναι σημαντική βιομηχανική περιοχή και ο τόπος στον οποίο εισάγεται και διυλίζεται το μεγαλύτερο μέρος του αργού πετρελαίου στην Ελλάδα. Το μεγαλύτερο διυλιστήριο βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης, ακριβώς δίπλα από το σημείο στο οποίο πραγματοποιείται το ετήσιο Φεστιβάλ Αισχύλεια προς τιμήν του μεγάλου τραγικού ποιητή Αισχύλου.

Προφανώς αναπτύσσονται διαφορετικές εκδοχές ενός τόπου που υπέστη αλλεπάλληλες μεταβολές μέσα στον χρόνο και φυσικά διαφορετικές οπτικές για τη διαχρονική αναπαράσταση της Ελευσίνας, καλλιτεχνικού, κοινωνικού, πολιτικού ή άλλου ενδιαφέροντος. Όλες οι οπτικές έχουν μια κοινή βάση, ωστόσο, τον γεωγραφικό τόπο, τον πολιτισμό που ανέπτυξε και τις κοινωνικοπολιτικές διακυμάνσεις του στη ροή του χρόνου. Από αυτή την οπτική η Ελευσίνα είναι ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης σε πολλαπλά επίπεδα. Αποτελεί έναν τοπίο ετερόκλιτων στοιχείων που η φωτογραφία καλείται να αναδείξει.

Επιπρόσθετα, αυτό που συλλέγεται για την ανάδειξη του τοπίου και ο τρόπος με τον οποίο περιγράφεται και ερμηνεύεται, εξαρτάται από την προσέγγιση και τη στάση του φωτογράφου-επιμελητή της εκάστοτε συλλογής εικόνων. Οπωσδήποτε, κάτι τέτοιο με τη σειρά του επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται και γίνεται αντικείμενο ενθύμησης η ιστορία των ανθρώπων και των αντικειμένων. Οι επιμελητές εκτιμούν, συλλέγουν και διατηρούν αντικείμενα με τα οποία χτίζονται οι έννοιες της ταυτότητας σε πολλαπλά πλαίσια. Με τη σειρά τους, οι έννοιες της ταυτότητας επιβεβαιώνονται και αιτιολογούνται καθώς τα αντικείμενα επικυρώνονται ενίοτε ως «αποδεικτικά στοιχεία» για την ιστορία μιας δεδομένης ταυτότητας. Η Joan Schwartz και ο Terry Cook υποστηρίζουν ότι «τα αρχεία ασκούν εξουσία πάνω στο σχήμα και την κατεύθυνση της ιστορικής επιστήμης της συλλογικής μνήμης και της

¹³ Μεταξία Μακερούφα, «Βαρέα μέταλλα στον Κόλπο της Ελευσίνας :Χωρικές διακυμάνσεις και διαχρονικές τάσεις», Ερευνητική Εργασία Διπλώματος Ειδίκευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016, σ. 112.

εθνικής ταυτότητας, για το πώς γνωρίζουμε τους εαυτούς μας ως άτομα, ομάδες και κοινωνίες»¹⁴.

¹⁴ Joan M. Schwartz, & Terry Cook, «Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory», *Archival Science*, No. 2, 2002, σ. 2. <https://doi.org/10.1007/BF02435628>.

Κεφ. 1ο: Κατασκευές της εθνικής ταυτότητας

1.1 Το Τοπίο

Υπάρχουν διάφοροι ορισμοί για το τι συνιστά ένα τοπίο, ανάλογα με το πλαίσιο στο οποίο εξετάζεται. Στην πλέον κοινότυπη εκδοχή του το τοπίο είτε αναφέρεται σε όλα τα ορατά χαρακτηριστικά μιας περιοχής, συχνά θεωρούμενη από την άποψη της αισθητικής, είτε σε μια εικονογραφική αναπαράσταση μιας περιοχής της υπαίθρου, ειδικά στο είδος της τοπιογραφίας.¹⁵ Όσον αφορά στη φιλοσοφική του προσέγγιση παρουσιάζει ενδιαφέρον η προσέγγιση του Martin Heidegger, που δε θεωρεί το τοπίο περιβάλλον, αλλά κάτι ποιητικό και συνάμα φιλοσοφικό. Αρνείται την επιστημονική αντικειμενικότητα και προσεγγίζει την έννοια του τοπίου στοχαστικά, συνδέοντας το αίσθημα του ποιητή και την έννοια του διανοητή.¹⁶

Σε μία άλλη φιλοσοφική θεώρηση ο Georg Simmel θεωρεί πως παρόλο που περπατά στην ανοιχτή φύση ο άνθρωπος και παρατηρεί τα δέντρα και τα ρυάκια, τα λιβάδια και τα χωράφια με καλαμπόκια, τους λόφους και τα σπίτια, καθώς και τις μυριάδες αλλαγές στο φως και τα σύννεφα, δεν είναι συνειδητός της ιδιόμορφης νοητικής διαδικασίας που δημιουργεί ένα τοπίο. Μόνο και μόνο επειδή δίνει μεγαλύτερη προσοχή σε ένα συγκεκριμένο στοιχείο ή συγκεντρώνει με μια ματιά μια ποικιλία διαφορετικών αντικειμένων, αυτό δε σημαίνει ότι έχει συνείδηση, ότι αντιλαμβάνεται το «τοπίο». Για να υπάρξει το τοπίο, η συνείδηση οφείλει να αποκτήσει μια ολότητα, μια ενότητα, πέρα και πάνω από τα συστατικά της στοιχεία, χωρίς να δεσμεύεται από την ιδιαιτερότητά τους ή να αποτελείται μηχανιστικά από αυτά. Ο Simmel φέρνει στο προσκήνιο ένα σκέλος του έργου του σχετικά με την ενότητα της ανθρωπότητας και της φύσης μέσα στην πανταχού παρούσα Ζωή που συνεχώς τις δημιουργεί, τις συντηρεί και τις αναμορφώνει. Ο όρος «τοπίο» υποδηλώνει τόσο ένα αντικείμενο τέχνης όσο και την αναπαράστασή του, στην οποία η καλλιτεχνική διαδικασία και το αντικείμενο αλληλοσυνδέονται.¹⁷

¹⁵ Trond Simensen, Rune Halvorsen, Lars Erikstad, «Methods for landscape characterization and mapping: A systematic review», *Land Use Policy*, No. 75, 2018, σσ. 557-569. [doi:10.1016/j.landusepol.2018.04.022](https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.04.022).

¹⁶ Γιώργος Φαράκλας, «Τοπίο και Τόπος, Κατάφαση και Έγνωση». Στο Martin Heidegger, *Διαμονές: το ταξίδι στην Ελλάδα*, μετάφραση και επιμέλεια Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Κριτική, 2014, σσ. 11-26.

¹⁷ Georg Simmel. «The Philosophy of Landscape», *Theory, Culture & Society*, Vol. 24 No.7-8, 2007, σσ. 20-29, [doi: 10.1177/026327640708](https://doi.org/10.1177/026327640708)

Στην ευρωπαϊκή σύμβαση για το τοπίο (Φλωρεντία 2002) το τοπίο ορίζεται ως «μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, ο χαρακτήρας του οποίου προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις μεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις». Σε αυτόν τον ορισμό το τοπίο αντιμετωπίζεται διττά ως γεωγραφική ενότητα, αλλά και ως αντικείμενο πρόσληψης από μέρους κάποιου παρατηρητή, η προσέγγιση του οποίου αναπτύσσεται μέσα από τις ποικίλες σχέσεις του με τον χώρο.¹⁸ Κάτι τέτοιο βέβαια φέρνει στην επιφάνεια μια φαινομενολογική αντίληψη του τοπίου.

Ο χώρος ως επιφάνεια και όγκος είναι ουσιαστικός στον βαθμό που υπάρχει από μόνος του και για τον εαυτό του, εξωτερικός και αδιάφορος για τις ανθρώπινες υποθέσεις. Η εναλλακτική άποψη ξεκινά από την αντιμετώπιση του χώρου ως μέσου και όχι ως δοχείου δράσης, κάτι που εμπλέκεται στη δράση και δεν μπορεί να διαχωριστεί από αυτήν. Ως εκ τούτου, ο χώρος δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει εκτός από τα γεγονότα και τις δραστηριότητες στις οποίες εμπλέκεται. Ο χώρος παράγεται κοινωνικά και διαφορετικές κοινωνίες, ομάδες και άτομα διαδραματίζουν τη ζωή τους σε διαφορετικούς χώρους. Ο χώρος από μόνος του δε γίνεται πλέον ουσιαστικός όρος. Δεν υπάρχει χώρος, μόνο χώροι. Αυτοί οι χώροι, ως κοινωνικές παραγωγές, είναι πάντα επικεντρωμένοι σε σχέση με την ανθρώπινη δράση και είναι επιδεκτικοί αναπαραγωγής ή αλλαγής, επειδή η σύστασή τους λαμβάνει χώρα ως μέρος της καθημερινής πράξης ή πρακτικής δραστηριότητας ατόμων και ομάδων στον κόσμο¹⁹.

Όσον αφορά στο καθαυτό ελληνικό τοπίο, στις περισσότερες περιπτώσεις της τοπικής ή δημόσιας ζωής, όσον αφορά τις πολιτιστικές τάσεις, τις οικονομικές δραστηριότητες, τις πολιτικές πρωτοβουλίες, τα κοινωνικά ζητήματα, την αστική και περιφερειακή ανάπτυξη, τον σχεδιασμό και τη διαχείριση, το ελληνικό τοπίο μοιάζει σχεδόν ανύπαρκτο. Συνήθως δεν αποτελεί ζήτημα, ανησυχία ή θέμα ενδιαφέροντος για τους περισσότερους μη ειδικούς. Κατά κανόνα, τα τοπικά συμφέροντα, και η λήψη αποφάσεων σχετικά με το τοπίο είναι συνήθως κακώς περιθωριοποιημένα ή

¹⁸ Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, «Πρόλογος». Στο Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα: Εστία, 2005, σ. 9.

¹⁹ Christofer Tiley, *A Phenomenology of Landscape Places, Paths and Monuments*, Oxford: Berg Publishers, 2011, σ. 7.

συνηθέστερα ανύπαρκτα²⁰. Υπό αυτές τις συνθήκες, τα ζητήματα τοπίου τείνουν να εξακολουθούν να εξαρτώνται σε συντριπτικό βαθμό από δημόσια ή ιδιωτικά οικονομικά ή πολιτικά συμφέροντα. Τέτοια γεγονότα και τάσεις χαρακτηρίζουν αδιάκοπα τις προτεραιότητες ενός λαού και ενός κράτους σε σχέση με το τοπίο του και αυτές οι προτεραιότητες, με τη σειρά τους, χαράσσονται στα τοπία του. Με απλά λόγια, αντικατοπτρίζουν την κοινωνία που τα δημιούργησε. Γίνονται η αναπαράστασή της²¹.

Η Ελλάδα, υπό οθωμανική κατοχή και πολιτιστική στασιμότητα από τα μέσα του 15ου έως τις αρχές ή τα μέσα του 19ου αιώνα, δεν πέρασε ποτέ από κανένα από τα στάδια διαμόρφωσης τοπίου και διαμόρφωσης της συνείδησης τοπίου, κάτι που συνέβη με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά πολιτιστικά τοπία ήδη από τον 17ο αιώνα, έννοιες που συνόδευσαν την ανάπτυξη των δυτικοευρωπαϊκών τοπίων έως σήμερα.²² Αντίθετα, υιοθέτησε εκ των υστέρων από τη Δύση πτυχές της νεωτερικότητας σε ορισμένες σφαίρες της ζωής, εμφυτεύοντάς τις και επικαλύπτοντάς τις σε προϋπάρχουσες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και τοπικούς τρόπους ζωής. Επιπλέον, όταν έγιναν «αστοί», οι Έλληνες έχασαν την παλιά σύνδεση με τη γη, τη φύση και το τοπίο, τα οποία παραδοσιακά κληροδοτούνταν από γενιά σε γενιά. Οι λίγοι ήδη υπάρχοντες αστοί και τα παιδιά της πρώτης και των επόμενων γενεών αγροτικών μεταναστών στις μεγάλες πόλεις δεν ανέπτυξαν την αίσθηση του τοπίου. Από την αρχαιότητα, σε σύγκριση με άλλους ευρωπαϊκούς λαούς, οι Έλληνες έτειναν να είναι κυρίως αστοί. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος αποτελούσε ένα δίκτυο πόλεων-κρατών, όπου οι πολίτες θεωρούνταν μόνο τα ελεύθερα άτομα που κατείχαν κτηματική περιουσία. Στην ελληνική πόλη, η ιδιότητα του πολίτη που προερχόταν αρχικά από την ιδιοκτησία καλλιεργούμενης γης, μετατράπηκε σε ιδιοκτησία της ακίνητης περιουσίας Έτσι διαμορφώθηκε μια ιεραρχική τάξη, που χαρτογράφησε τον χώρο και την κοινωνία σε μια ανθρώπινη κλίμακα αντιτασσόμενη στον πολιτισμό της φύσης. Η

²⁰ Κώστας Μανωλίδης «Η ύπαιθρος και τα τραύματα της μεταπολεμικής Ελλάδας». Στο Κώστας Μανωλίδης (επιμ.) *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας με θέμα «Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου»*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2008, σ. 54.

²¹ Theano S. Terkenli, "In Search of the Greek Landscape: A Cultural Geography". Στο Michael Jones, Marie Stenseke (επιμ.) *The European Landscape Convention: Challenges of Participation*, Heidelberg, London and New York: Springer Science, 2011, σ. 124.

²² Denis Edmund Cosgrove, «Cultural landscapes» Στο Tim Unwin (επιμ.) *A European geography*, London: Longman, 1998, σσ. 65-81.

πόλη θεωρήθηκε χωρική έκφραση και τόπος μιας πλήρως ανεπτυγμένης ανθρωπότητας.²³

Η ελληνική σκέψη και ο πολιτισμός συνέχισαν να ακμάζουν καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής εποχής και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής, κυρίως στα αστικά κέντρα της νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, όπου έτεινε να συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού. Η πλήρης αστικοποίηση συνέχισε ως τάση μέχρι την αποκαλούμενη Βιομηχανική Επανάσταση, η οποία φαίνεται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη συνείδησης τοπίου στο σύγχρονο ευρωπαϊκό πεδίο. «Ήταν ακριβώς αυτή η αστικοποίηση και η αυξανόμενη απομάκρυνση από τη φύση στην οποία υποβλήθηκε ο πληθυσμός των κοινωνιών στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, που σχεδόν ταυτόχρονα δημιούργησε την ανάγκη για επαφή με κάποιο υποκατάστατο, όσο ψευδές κι αν είναι».²⁴ Αντίθετα, η Ελλάδα δεν πέρασε από τη διαδικασία της ολοκληρωμένης βιομηχανικής επανάστασης κάτι τέτοιο συνδέεται πιθανώς με τα ασθενώς αναπτυγμένα περιβαλλοντικά κινήματα και την περιβαλλοντική συνείδηση, καθώς δεν υπήρξε πραγματική βιομηχανική επανάσταση στην Ελλάδα και συνεπώς δεν κατόρθωσε το ρομαντικό κίνημα στη λογοτεχνία να δει τη φύση να απειλείται από τις δραστηριότητες του ανθρώπου».²⁵

Ως εκ τούτου, στη μεταπολεμική Ελλάδα, ο εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξη έχουν οριστεί κυρίως με οικονομικούς όρους, συχνά εις βάρος των περιβαλλοντικών, κοινωνικών ή πολιτικών αξιών, όπως φαίνεται από τη σοβαρή έλλειψη χώρων πρασίνου στις ελληνικές πόλεις. Η οικονομική ανάπτυξη, πάντα καπιταλιστικού χαρακτήρα, ξεδιπλώθηκε στη βάση μιας αγροτικής κυρίως κοινωνίας. Παράλληλα με πολλές πτυχές και παράγοντες της ιδιαίτερης οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας, σημαντικές μακροχρόνιες πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, όπως οι πελατειακές σχέσεις, ευθύνονται για μια ατροφική κοινωνία των πολιτών, που δεν επιτρέπει κάποια ιδιαίτερη αντίσταση στην καταστροφή του τοπίου²⁶.

Ένα αποτέλεσμα αυτού του χαρακτηριστικού ήταν η μακροχρόνια έλλειψη αίσθησης του τοπίου ως κοινού αγαθού στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Μεταξύ των διαφόρων επιπτώσεων της στον τόπο και το τοπίο, η τουριστική βιομηχανία είναι σε

²³ Denis Edmund Cosgrove, *Apollo's eye: a cartographic genealogy of the earth in the western imagination*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001, σ. 25.

²⁴ Γιάννης Σταθάτος, *Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό Τοπίο και Ελληνική Φωτογραφία*, Θεσσαλονίκη: Camera Obscura, 1996, σ. 16.

²⁵ James Pettifer, *The Greeks: the land and people since the war*, London: Penguin, 1993, σ. 172.

²⁶ Nicolas Demertzis, «Greece». Στο Roger Eatwell (επιμ.) *European political cultures: conflict of convergence?* London: Routledge, 1997, σσ. 107-121.

μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την παγκόσμια διάδοση συγκεκριμένων μορφών, λειτουργιών και συμβολισμών του τοπίου²⁷. Για παράδειγμα, το τοπίο των νησιών του Αιγαίου έχει γίνει ευρέως αντιληπτό ως πολιτιστική εικόνα τουριστικής κατανάλωσης για τους επισκέπτες του, εκτός από το ότι αντιμετωπίζεται ως εθνικό σύμβολο και ως πολιτιστική και οικογενειακή εστία – ένα ιστορικό κατασκευάσμα στο συλλογικό ελληνικό φαντασιακό. Έχει γίνει αντιληπτό ως ένα ουσιαστικά ακατοίκητο τοπίο κατά το μεγαλύτερο μέρος του έτους, ενώ, κατά τη διάρκεια των διακοπών και ιδιαίτερα το καλοκαίρι, γίνεται «τόπος διακοπών», η παιδική χαρά τόσο του ελληνικού όσο και του διεθνούς τουρισμού.²⁸

Στη θέση μιας πλήρους βιομηχανικής επανάστασης, ο τουρισμός υπήρξε η κύρια πηγή ανάπτυξης της ευαισθητοποίησης για την ύπαιθρο και τη δημιουργία συνείδησης τοπίου μεταξύ των Ελλήνων, προβάλλοντας μια πλασματική εικόνα όπου ο ήλιος λάμπει αδιάκοπα, η θάλασσα είναι πάντα ήρεμη και γαλάζια, τα σπίτια ομοιόμορφα κυκλαδίτικου στυλ – είναι πάντα ασβεστωμένα και όλοι οι κάτοικοι είναι μόνιμα πρόσχαροι, φιλόξενοι και γραφικοί²⁹.

1.2. Η φωτογραφία του τοπίου

Η φωτογραφία τοπίου δείχνει τον χώρο μέσα στον κόσμο, αποτυπώνοντας την παρουσία της φύσης, αλλά μπορεί, επίσης, να επικεντρωθεί σε ανθρωπογενή χαρακτηριστικά ή διαταραχές των τοπίων. Όπως συμβαίνει με τις περισσότερες μορφές τέχνης, ο ορισμός της φωτογραφίας τοπίου είναι ευρύς και μπορεί να περιλαμβάνει αγροτικές ή αστικές, όπως και βιομηχανικές περιοχές.³⁰

Η νέα γεωγραφία και η νέα αρχαιολογία θεώρησαν τον χώρο ως αφηρημένη διάσταση, στην οποία έλαβαν χώρα ανθρώπινες δραστηριότητες και γεγονότα. Το συμπέρασμα αυτής της οπτικής ήταν ότι η δραστηριότητα, το γεγονός και ο χώρος ήταν εννοιολογικά και φυσικά ξεχωριστά μεταξύ τους και μόνο περιστασιακά συνδεδεμένα. Μια τέτοια θεώρηση του χώρου τον αποκέντρωσε από την αυτενέργεια

²⁷ John Towner, *An historical geography of recreation and tourism in the western world 1540-1940*, New York: Wiley, 1996, σ. 22

²⁸ Πάρις Τσάρτας, *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης στο Νομό Κυκλάδων και Ιδιαίτερα στα Νησιά Το και Σέριφο στην Περίοδο 1950-1980*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1989, σσ. 150-201.

²⁹ Γιάννης Σταθάτος, *Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό Τοπίο και Ελληνική Φωτογραφία*, Θεσσαλονίκη: Camera Obscura, 1996, σ. 38.

³⁰ Charlie Waite, «In Conversation with Charlie Waite», *Landscape Photography Magazine, The big free edition*, 2014, σ. 130.

και το βαθύτερο νόημά του. Ήταν κάτι που μπορούσε να μετρηθεί αντικειμενικά με όρους μιας αφηρημένης γεωμετρίας. Ο χώρος ήταν κυριολεκτικά ένα τίποτα, μια απλή επιφάνεια δράσης, χωρίς βάθος. Αυτός ο χώρος ήταν καθολικός, παντού και οπουδήποτε ο ίδιος και είχε διαπολιτισμικό αντίκτυπο στους ανθρώπους και την κοινωνία. Οι άνθρωποι έπρεπε να κινηθούν σε αυτόν τον χώρο και η κίνησή παρήγαγε «τριβές» που περιόριζαν τις ανθρώπινες δυνατότητες ή τις κατέστειλαν στον αστικό χώρο. Σε κάθε περίπτωση, η τέχνη της φωτογραφίας και ο αστικός χώρος αναμειγνύονται εδώ για να παράγουν εντυπωσιακά αποτελέσματα³¹.

Η φωτογράφιση προσφέρει κάτι περισσότερο από γραφική αναπαράσταση. Αρθρώνει την υποκειμενική μνήμη και τα πολιτισμικά νοήματα όχι μόνο σε σχέση με τις κυριολεκτικές αναγνώσεις των εικόνων, αλλά και σε σχέση με τις συναισθηματικές επιρροές που προκαλούν. Η εικόνα είναι ουσιαστικά βουβή, όμως ανταποκρίνεται σε ήχους που σχετίζονται με τον τύπο της σκηνης που απεικονίζεται. Μια μορφή αισθητηριακής μνήμης αντηχεί, ενισχύοντας την ονειροπόληση. Το γεωγραφικό φαντασι,ακό που επινοείται μέσω της φωτογράφισης είναι περίπλοκο³².

Οι εικόνες της φωτογραφίας τοπίου τροφοδοτούν την επιθυμία για μια σαφή αίσθηση ταυτότητας και πολιτισμικού *ανήκειν*. Οι κρίσιμες εικόνες μπορεί να αμφισβητήσουν ότι προηγουμένως ήταν αποδεκτό. Πρόκειται για μια συνεχή διαδικασία πολιτισμικής ανησυχίας, ειδικά επειδή η ταυτότητα δεν είναι ούτε ομοιόμορφη ούτε σταθερή και υπόκειται συνεχώς σε προκλήσεις και αλλαγές. Με άλλα λόγια, κάθε αίσθηση αυτοενοπιισμού μέσω της ενατένισης της φωτογραφικής εικόνας είναι προσωρινή. Πράγματι, η επιθυμία για επιβεβαίωση μπορεί να είναι ένας από τους παράγοντες που μας ωθούν να συνεχίσουμε να δημιουργούμε και να κοιτάζουμε εικόνες. Επιπλέον, από την άποψη της πολιτιστικής αναπαράστασης, οι εικόνες προσφέρουν τρόπους κατανόησης φαινομένων και εμπειριών. Οι φωτογραφικές αντιλήψεις επηρεάζουν τους τρόπους θέασης, καθώς και την κατασκευή της πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας³³.

Στις πρώτες μέρες εδραίωσης της κοινωνιολογίας, απασχολημένοι με εμπειρικές και ποσοτικές μεθόδους κοινωνιολογικής έρευνας, οι κοινωνιολόγοι απέφυγαν να χρησιμοποιήσουν τη φωτογραφία, εξαιτίας της πιθανής υποκειμενικότητας με την

³¹ Steven Hoelscher, «Angels of memory: photography and haunting in Guatemala City», *GeoJournal*, No. 73, 2008, σσ. 195-217. [doi:10.1007/s10708-008-9203-3](https://doi.org/10.1007/s10708-008-9203-3).

³² Liz Wells, *Land Matters: Landscape Photography, Culture and Identity*, London and New York: I.B. Tauris, 2011, σ. 4.

³³ Ο.Π. σ. 6.

οποία είναι εμποτισμένη. Η παρανόησή τους κατά της φωτογραφίας εκείνη την εποχή βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην υπόθεση ότι η φωτογραφία δεν έχει την ικανότητα να παρέχει στατιστικά επαληθεύσιμα γεγονότα και, ακόμη και αν χρησιμοποιηθεί, παρέχει περιττές πληροφορίες που έχουν ήδη εξαχθεί μέσω άλλων μέσων συλλογής δεδομένων. Ο λόγος της αποφυγής της φωτογραφίας στις πρώιμες κοινωνιολογικές έρευνες έγκειται στη στερεότυπη αντίληψη των κοινωνιολόγων. Δηλαδή, η κοινωνιολογία στις ημέρες του Κοντ και στη συνέχεια ορίστηκε σύμφωνα με τις αρχές των φυσικών επιστημών. Ο θετικισμός ήταν το πνεύμα της κοινωνιολογίας και η ανθρώπινη συμπεριφορά ήταν μια μετρήσιμη οντότητα, η οποία θεωρήθηκε ασυμβίβαστη με τη φύση της φωτογραφίας.³⁴

Η περίπτωση της ανθρωπολογίας, μιας αδελφής επιστήμης της κοινωνιολογίας από την αρχή, είναι αρκετά διαφορετική. Υφίσταται παράλληλη εξέλιξη τόσο της φωτογραφίας όσο και της ανθρωπολογίας στα μέσα του 19ου αιώνα. Η διαφορά πηγάζει από την πεποίθηση των ανθρωπολόγων ότι η φωτογραφία θα απομακρύνει την αντικειμενική πραγματικότητα της κοινωνικής ζωής. Έτσι, οι πρώτοι κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι φοβήθηκαν τη χρήση της φωτογραφίας στο δικό τους χώρο. Ωστόσο, ήδη η φωτογραφία είχε καταλάβει σημαντικό χώρο στις εθνογραφικές μελέτες των πρώτων ανθρωπολόγων. Ο Bronislaw Malinowski, για παράδειγμα, είχε κάνει εντατική χρήση φωτογραφιών στο *Argonauts of the Western Pacific* το 1922 και στο *The Sexual Life of Savages in Northwestern Melanesia* το 1929.³⁵

Τα τελευταία χρόνια, η εισαγωγή της οπτικής κοινωνιολογίας και της οπτικής ανθρωπολογίας ως δύο υποκλάδων εντός της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας έχει νομιμοποιήσει τη συνύφανση της φωτογραφίας και της κοινωνιολογίας ή/και της ανθρωπολογίας σε κάποιο βαθμό. Διάφορα πανεπιστήμια έχουν ξεκινήσει ακαδημαϊκά προγράμματα στην οπτική κοινωνιολογία. Η ένωση οπτικών κοινωνιολόγων φαίνεται αποφασισμένη να φέρει την κοινωνιολογία και τη φωτογραφία μαζί στη μελέτη της κοινωνίας, του πολιτισμού και των κοινωνικών σχέσεων. Η κάμερα αποτελεί μέρος της ζωής των κοινωνιολόγων στις μέρες μας. Και οι εικόνες χρησιμοποιούνται όλο και περισσότερο κυρίως σε ποιοτικές

³⁴ Britta Maree Campion, «Photography as a method of Visual Sociology: An investigation of the potential of still photography as a method of visual sociology», Master of Fine Art Thesis, The University of New South Wales, Australia, 2007, σ. 14, [doi: 10.26190/unsworks/17902](https://doi.org/10.26190/unsworks/17902).

³⁵ Christopher Pinney, *Photography and Anthropology*, London: Reaktion Books, 2011, σ. 14

κοινωνιολογικές έρευνες με τη μία ή την άλλη μορφή. Ένας από τους λόγους που η φωτογραφία κερδίζει την εμπιστοσύνη των κοινωνιολόγων, είναι η δυνατότητά της να αφηγείται τις εμπειρίες και τα συναισθήματα των ανθρώπων που προέρχονται από την πολύπλοκη αλληλεπίδραση των διαφόρων κοινωνικών ταυτοτήτων τους.

Οι φωτογραφίες όχι μόνο συλλαμβάνουν τις φυσικές εμφανίσεις, σκηνές και κινήσεις, αλλά και τα συναισθήματα και τις εμπειρίες που αντικατοπτρίζονται σε χειρονομίες και εκφράσεις και μας βοηθούν να συσχετίσουμε αυτά τα πράγματα. Έτσι, μπορούν να συλλάβουν τις καθημερινές εμπειρίες των ανθρώπων που ασχολούνται πάντα με διάφορες ταυτότητες. Η εθνική ταυτότητα, η οποία είναι σε μεγάλο βαθμό πολιτισμικά ριζωμένη και πολιτικά διαμορφωμένη στις μέρες μας, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των εμπειριών των ανθρώπων.³⁶

Ολόκληρος ο μηχανισμός της φωτογραφικής κατασκευής της σύγκρουσης χρησιμεύει ως μηχανισμός για την παραγωγή υποκειμενικότητας, συναίνεσης και ψευδαίσθησης σε μια εποχή που το Έθνος-Κράτος απαιτεί τυποποίηση και δραστική μείωση των περιθωρίων της ατομικής ελευθερίας και διαφωνίας.³⁷ Αυτό είναι το φυσικό περιβάλλον της φωτογραφίας. Όχι μόνο της προπαγανδιστικής φωτογραφίας, πρέπει να σημειώσουμε, ή εκείνης που παράγεται από θεσμικούς φορείς για να ενθαρρύνουν τη στρατιωτική συναίνεση. Η φωτογραφία στο σύνολό της είναι φυσικά μέρος της διαδικασίας κατήχησης της συναίνεσης. Αυτό μπορεί επίσης να φανεί στη φωτογραφία τοπίου, που παράγεται εμπορικά ή ανεξάρτητα από αξιωματούχους, στρατιώτες και ερασιτέχνες φωτογράφους, απεικονίζοντας την ομορφιά της χαμένης πατρίδας και της πατρίδας που πρέπει να κατακτηθεί.³⁸

1.3 Ζητήματα ταυτότητας

Η ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας περιλαμβάνει τον σχηματισμό ταυτότητας στην αυτοκατηγοριοποίηση ενός ατόμου και την ψυχολογική προσκόλληση σε (μια) εθνική ομάδα (εξ). Η εθνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται ως μέρος της γενικής αυτοαντίληψης και ταύτισης κάποιου. Διαφέρει από την ανάπτυξη των ταυτοτήτων των εθνοτικών ομάδων. Η ανάπτυξη της εθνοτικής ταυτότητας ξεκινά κατά τη

³⁶ Krishna P Pandey, «How Useful Photography is in Sociological Researches on Ethnic Identity Studies? », *Himalayan Journal of Sociology & Anthropology*, Vol 7, 2016, σσ 75-95. 93

³⁷ Pierre Sorlin, *Le fils de Nadar. Le "siècle" de l'image analogique*, Paris: Éditions Nathan, 1997.

³⁸ Francesco Faeta, «War, Constructions of National Identity, and Photography», *Rivista Di Studi Di Fotografia. Journal of Studies in Photography*, Vol 2 No 4, 2017, σσ 8-22. [doi: 10.14601/RSF-20226](https://doi.org/10.14601/RSF-20226)

διάρκεια της εφηβείας³⁹, αλλά περιγράφεται ως διαδικασία κατασκευής της ταυτότητας με την πάροδο του χρόνου⁴⁰ λόγω ενός συνδυασμού εμπειρίας και ενεργειών του ατόμου και περιλαμβάνει την απόκτηση γνώσεων και κατανόησης των ομάδων, καθώς και την αίσθηση ότι ανήκει το άτομο σε κάποια εθνική ομάδα⁴¹.

Η εθνική ταυτότητα μερικές φορές εναλλάσσεται, διακρίνεται ή θεωρείται ότι επικαλύπτεται με φυλετικές, πολιτιστικές και ακόμη και εθνικές ταυτότητες. Αυτή η διαφωνία στη διάκριση (ή την έλλειψή της) μεταξύ αυτών των εννοιών μπορεί να προέρχεται από την ασυμφωνία των ορισμών της φυλής και της εθνικότητας, καθώς και από την ιστορική εννοιολόγηση των μοντέλων και την έρευνα γύρω από την εθνοτική και φυλετική ταυτότητα⁴².

Η εθνική ταυτότητα προέκυψε στην κοινωνική ψυχολογία από τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας υποθέτει ότι το να ανήκεις σε κοινωνικές ομάδες (π.χ. θρησκευτικές ομάδες ή επαγγελματικές ομάδες) εξυπηρετεί μια σημαντική βάση για την ταυτότητα κάποιου⁴³. Η συμμετοχή σε μια ομάδα, καθώς και η αξία και η συναισθηματική σημασία που συνδέεται με αυτή την ιδιότητα μέλους, είναι ένα σημαντικό μέρος της αυτο-ιδέας κάποιου. Μία από τις πρώτες δηλώσεις κοινωνικής ταυτότητας έγινε από τον Kurt Lewin, ο οποίος τόνισε ότι τα άτομα χρειάζονται μια σταθερή αίσθηση ομαδικής ταυτοποίησης προκειμένου να διατηρήσουν μια αίσθηση ευημερίας⁴⁴. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας δίνει έμφαση στην ανάγκη διατήρησης μιας θετικής αίσθησης του εαυτού. Ως εκ τούτου, όσον αφορά την εθνοτική ταυτότητα, αυτό υπογραμμίζει την επιβεβαίωση και την προβολή των μελών εθνοτικών ομάδων. Υπό το πρίσμα αυτό, η επιβεβαίωση της εθνικότητας έχει προταθεί να είναι πιο εμφανής μεταξύ των ομάδων που έχουν αντιμετωπίσει μεγαλύτερες διακρίσεις, προκειμένου να διατηρηθεί η αυτοεκτίμηση. Έχει επίσης γίνει έρευνα σχετικά με τις οικογενειακές επιρροές, όπως οι πολιτιστικές

³⁹ Sabine Elizabeth French, Edward Seidman, LaRue Allen, J Lawrence Aber, «The development of ethnic identity during adolescence», *Developmental Psychology*, Vol. 2, No. 1, 2006, σσ. 1-10. [doi:10.1037/0012-1649.42.1.1](https://doi.org/10.1037/0012-1649.42.1.1). PMID 16420114.

⁴⁰ Jean S. Phinney, «Ethnic identity in adolescents and adults: review of research», *Psychological Bulletin*, Vol. 108, No. 3, 1990, σσ. 499-514. [doi:10.1037/0033-2909.108.3.499](https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499). PMID 2270238.

⁴¹ Jean S. Phinney, Anthony D. Ong, «Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions», *Journal of Counseling Psychology*. Vol. 54, No. 3, 2007, σσ. 271-281. [doi:10.1037/0022-0167.54.3.271](https://doi.org/10.1037/0022-0167.54.3.271).

⁴² Charmaine L. Wijeyesinghe and Bailey W. Jackson (επιμ.), *New perspectives on racial identity development*, New York: NYU Press. 2001, σσ. 5,7.

⁴³ Henry Tajfel, John S. Turner, «The social identity theory of inter-group behavior». Στο S. Worchel, L.W. Austin (επιμ.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, 1986, σσ. 7-24.

⁴⁴ Kurt Lewin, *Resolving social conflicts*. New York: Harper, 1997, σ. 44.

αξίες της οικογένειας. Επίσης, συγκεκριμένες πτυχές της γονικής μέριμνας, όπως η φυλετική κοινωνικοποίηση των νέων, μπορούν να συμβάλουν στην κοινωνικοποίηση των εφήβων⁴⁵.

Όταν ένας πολιτισμός (χώρα, λαός, έθνος, κοινότητα) επιδιώκει να καθιερώσει τη δική του ταυτότητα, καταφεύγει εύκολα στη δική του ιστορία, την οποία χρησιμοποιεί είτε ως παράδειγμα είτε ως μέθοδο αντίδρασης. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση ότι αυτή η διαδικασία συχνά αποκαλύπτει περισσότερα για έναν πολιτισμό στο σήμερα, παρά για την ιστορική εποχή στην οποία ανατρέχει. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στις διαδικασίες σχηματισμού και μετασχηματισμού της εθνικής ταυτότητας και στους σκοπούς που εξυπηρετούνται από την παραγωγή πολιτισμού - δηλαδή, τη δημιουργία συλλογικού νοήματος, την κατασκευή κοινότητας μέσω της μυθολογίας και της ιστορίας και τη δημιουργία συμβολικών βάσεων για εθνοτική κινητοποίηση⁴⁶. Η δική του ταυτότητα, επομένως και η ιστορία του, «κατασκευάζονται». Η προσέγγιση της κατασκευής της εθνικής ταυτότητας εφαρμόζεται συνήθως στη διαδικασία γέννησης νέων εθνικών κρατών και στην ανάπτυξη των εθνικών ιδεολογιών τους, ιδιαίτερα τον δέκατο ένατο αιώνα. Η εθνικότητα δημιουργείται και αναδημιουργείται, καθώς διάφορες κοινότητες ή χώρες προβάλλουν ανταγωνιστικά οράματα για την εθνοτική σύνθεση της κοινωνίας τους⁴⁷.

Προκειμένου να διερευνηθούν οι διαδικασίες που εμπλέκονται στον πολιτιστικό και εθνικό προσδιορισμό ενός τόπου, πρέπει να εξεταστεί μια σειρά διαμορφωτικών επιρροών που αρθρώνονται μέσω πρακτικών τοπίου –τόσο τη δημιουργία του τοπίου όσο και την αναπαράστασή του. Κάθε τέτοια εξερεύνηση βασίζεται σε ποικίλα επιστημολογικά πεδία, όπως είναι η αισθητική, η γεωγραφία και η πολιτική οικονομία, το φύλο και η εθνικότητα, ο εθνικισμός και η εδαφικότητα, ο κοινωνικός σχεδιασμός και η ψυχολογία (ατομική και συλλογική). Η ονοματοδοσία περιλαμβάνει την αντικειμενοποίηση αυτού που ορίζεται. Ο προσδιορισμός των τόπων εισάγει μια αίσθηση απόστασης⁴⁸.

⁴⁵ Ruth K. Chao, Michiko Otsuki-Clutter «Racial and Ethnic Differences: Sociocultural and Contextual Explanations», *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 21, No. 1, 2011, σσ. 47-60. [doi:10.1111/j.1532-7795.2010.00714.x](https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00714.x).

⁴⁶ Joan Nagel, «Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture», *Social Problems*, Vol. 41, No. 1, 2004, σ. 152, [doi: 10.2307/3096847](https://doi.org/10.2307/3096847).

⁴⁷ Ο.Π. σ. 154.

⁴⁸ Liz Wells, *Land Matters: Landscape Photography, Culture and Identity*, London and New York: I.B. Tauris, 2011, σ. 20.

Ο ελληνικός πολιτισμός είναι ένας εξαιρετικός θεματικός τομέας για τη μελέτη αυτού του φαινομένου ακόμη πιο πίσω στην ιστορία, ακριβώς επειδή η ιστορία του είναι τόσο μακρά και περιλάμβανε αρκετές «χρυσές εποχές», τις οποίες οι μεταγενέστερες περίοδοι θα μπορούσαν (και μπορούν) να ανατρέψουν. Βέβαια, σε αντίθεση με τα περισσότερα έθνη, η Ελλάδα δεν χρειάστηκε να κατασκευάσει τον δικό της εθνικό μύθο, έπρεπε απλώς να τον υιοθετήσει⁴⁹. Η ιδέα της αδιάλειπτης συνέχειας από την αιγαιακή προϊστορία στην τέχνη της κλασικής Ελλάδας και από κει στο Βυζάντιο και στη σύγχρονη Ελλάδα, ήταν ζωτικής σημασίας για τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας κατά τον ύστερο 19ο αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 20ού. Ο ελληνικός πολιτισμός, ταυτισμένος τις περισσότερες φορές με το εικαστικό του αποτύπωμα και η ελληνική ιστορία στο πολιτιστικό της πλαίσιο εμφανίζονται να αρχίζουν στα βάθη της προϊστορίας και να κορυφώνονται στις απαρχές της 3ης χιλιετίας μ.Χ.⁵⁰

Για παράδειγμα, ο ομηρικός κόσμος χρησίμευσε ως πρότυπο σε μεταγενέστερες περιόδους για τη διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας, όπως και η αττική περίοδος για τους Έλληνες στην ελληνιστική-ρωμαϊκή εποχή. Στην ιδέα της ελληνικής ταυτότητας με διαφορετικά σημεία έμφασης και μεταβαλλόμενης σύνθεσης, η εθνικότητα διατηρεί την έννοια της κοινής ουσίας μιας κοινότητας. Εκκινώντας από τον Όμηρο μέχρι τον πέμπτο αιώνα και την ιδιαιτερότητα της Αθήνας στον Πausανία τον δεύτερο αιώνα μ.Χ. η ελληνικότητα, φαίνεται, είναι μία από τις πολλές στρατηγικές για τη συλλογική ταυτότητα, ειδικά σε σχέση με τις διαφορετικές τοπικές ταυτότητες του ιδιαίτερου γεωγραφικού ελληνικού τοπίου⁵¹.

Όταν, όμως, προσεγγίζεται η αφήγηση του Pausανία, αυτό που ξεχωρίζει είναι η ανάμειξη των λαών και όχι η αγνότητα και η άμεση σύνδεσή τους με την πατρίδα τους. Τώρα βρίσκουμε μια πανελλήνια ταυτότητα που δεν περιέχει εντάσεις και ανταγωνιστικότητα. Οι Ρωμαίοι δεν είναι οι «Άλλοι» και η ελληνικότητα γίνεται μάλλον μία, αλλά οι εντάσεις μεταξύ του ελληνιστικού και του ρωμαϊκού χαρακτήρα του ελληνικού κόσμου είχαν ισχυρή επίδραση στη διαμόρφωση της ελληνικής

⁴⁹ Sofia Voutsaki, «Archaeology and the Construction of the Past». Στο Hero Hokwerda (επιμ.) *Constructions of the Greek Past: Identity and Historical Consciousness from Antiquity to the Present*, Groningen: Egbert Forsten, 2003, σ. 233.

⁵⁰ Δημήτρης Πλάντζος, *Το Πρόσφατο Μέλλον: Η κλασική αρχαιότητα ως βιοπολιτικό εργαλείο*, Αθήνα: Νεφέλη 2016, σ. 24.

⁵¹ Irad Malkin, «Introduction». Στο Irad Malkin (επιμ.) *Ancient perceptions of Greek ethnicity*, Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, Center for Hellenic Studies, 2001, σ. 19.

ταυτότητας. Όπως το έθεσε ο Peter Green, «πολύ πριν από το τέλος του πρώτου αιώνα μ.Χ. η Ρώμη υιοθέτησε την ελληνική στάση απέναντι στους βαρβάρους και την εφάρμοξε στους ίδιους τους Έλληνες»⁵². Η ρωμαϊκή εθνική πολεμική εναντίον των Ελλήνων εμφανίζεται με τις κατηγορίες για εξευτελισμό και βαρβαρότητα με στόχο τα καθεστώτα των μεταγενέστερων Σελευκιδών και Πτολεμαίων, καθώς και με την εθνική υποβάθμιση των Ελλήνων της Ασίας⁵³

Η Ελευσίνα είναι ένας αρχαιολογικός χώρος που αναδεικνύει ως τοπίο την ιστορικότητα του ελληνικού πολιτισμού από τους μυκηναϊκούς τουλάχιστον χρόνους, χωρίς να σταματά στη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς το ελευσίνιο τοπίο έχει αρκετά να πει ακόμα κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Είναι γνωστό ότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους υπήρχε κατοίκηση στην περιοχή. Ένας φράγκικος πύργος που υπήρχε μέχρι το 1953 στον αρχαιολογικό χώρο, καταδεικνύει ότι είχαν παρουσία και οι Φράγκοι από την Ελευσίνα, ενώ έχει καταγραφεί η παρουσία των Ενετών, οι οποίοι, μάλιστα, είδαν το κολοσσιαίο άγαλμα μιας Καρυάτιδας, να στέκεται μόνη της στο ελευσίνιο τοπίο και θέλησαν να την αποσπάσουν, χωρίς όμως να τα καταφέρουν.

Αργότερα, το άγαλμα αυτό εμφανίζεται στα σχέδια του Βρετανού George Wheler, ο οποίος το 1676 επισκέφθηκε τον εγκαταλελειμμένο χώρο του Ιερού⁵⁴. Η Καρυάτιδα αφαιρέθηκε από την Ελευσίνα το 1801 από τον E.D. Clarke. Οι ντόπιοι συνήθιζαν να συσσωρεύουν περιττώματα ζώων γύρω από το τέχνηργο, πιστεύοντας ότι προστάτευε τη γονιμότητα των χωραφιών τους. Ο Clark την αναγνώρισε ως Δήμητρα, αλλά είναι πιο πιθανό να αντιπροσωπεύει μια ιέρεια. Η μορφή είναι πολύ φθαρμένη, αλλά το γοργόνειο στο στήθος της και το ιερό δοχείο (κίστη) στο κεφάλι της είναι ακόμα ορατά. Ο E.D. Clarke τελικά τα κατάφερε και το έκλεψε. Κατά την επιστροφή στην Αγγλία, το πλοίο, στο οποίο φορτώθηκε το άγαλμα, βυθίστηκε λίγο έξω από την ακτή. Το άγαλμα αφαιρέθηκε και τοποθετήθηκε το 1803 στο πιο σημαντικό τμήμα της Δημόσιας Βιβλιοθήκης στο Μουσείο Fitzwilliam στο Cambridge⁵⁵, ενώ η «αδελφή» του (δεύτερη Καρυάτιδα) εξακολουθεί να εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ελευσίνας. Αναφέρονται δύο αφηγήσεις για το γεγονός και τη βύθιση

⁵² Peter Green, *Alexander to Actium: The Hellenistic Age*, London: Thames and Hudson, 1990, σ. 319.

⁵³ Ann Vassaly, *Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory*, Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1993, σσ. 198-205.

⁵⁴ George Wheler, *A Journey into Greece. In Company of Dr. Spon of Lyons*, London: Cademan, Kettlewell, and Churchill, 1682, σ. 428.

⁵⁵ Olga Palagia, «Classical Encounters: Attic Sculpture After Sulla». Στο M.C. Hoff and S.I. Rotroff (επιμ.) *The Romanization of Athens, Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)*, Oxford: Oxbow, 1997, σ. 84.

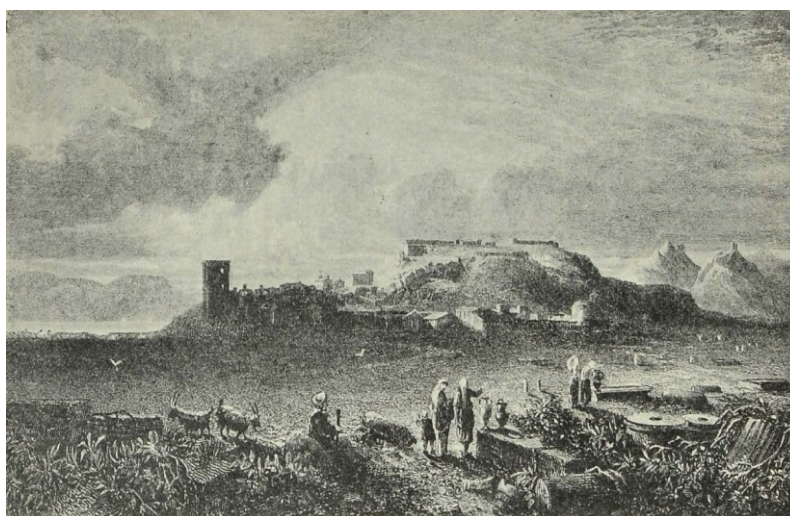
του πλοίου. Η μία ανήκει στον Edward Daniel Clarke, Βρετανό λόγιο και αρχαιοδίφης και η άλλη στον λαογράφο Νικόλαο Πολίτη, που μετέγραψε την αφήγηση του Clarke σε δημώδες ιδίωμα καταγράφοντας ότι το άγαλμα χάθηκε. Γνώριζε την αλήθεια, ήταν γνώστης του γεγονότος, αλλά με τη μεταγραφή της παραδέχεται σε σημειώσεις του ότι πολιτογράφησε την εκδοχή του Clarke ως προς τη γλώσσα και τις σημαίνουσες υποδηλώσεις της». ⁵⁶

⁵⁶ Γιάννης Χαμηλάκης *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2012, σσ. 98-99

Κεφ. 2ο: Αναπαραστάσεις της Ελευσίνας

2.1. Αναπαραστάσεις της αρχαιότητας

Τα Ελευσίνεια αποτελούν τον πυρήνα της αναπαράστασης της πόλης κατά την αρχαιότητα. Ορισμένα στάδια των μυστηρίων εν μέρει αποκαλύφθηκαν και μπορούν να δώσουν εικόνα, αλλά αυτό που αποκρύπτεται οριοθετείται επακριβώς, όπως σε μια επιστολή του αυτοκράτορα Κόμμοδου που γράφτηκε μετά την είσοδό του στο γένος των Ευμολπίδων, η οποία αναφέρει τα *ἀπόρρητα τῆς κατὰ τὰ μυστήρια τελετῆς* δηλαδή τις μυστικές τελετουργίες της μύησης κατά τη διάρκεια των μυστηρίων.⁵⁷ Επομένως, δεν αποτελεί έκπληξη για τον ιστορικό το γεγονός ότι δεν υπήρξαν «περιγραφές» ή απεικονίσεις των μυστηριακών τελετουργιών. Ο Πausanίας επισημαίνει, όταν φθάνει στο ιερό της Ελευσίνας, πως το όνειρό του απαγόρευε την περιγραφή των πραγμάτων μέσα στον τοίχο του ιερού και οι αμύητοι δεν επιτρέπεται να μάθουν αυτό που εμποδίζονται να δουν.⁵⁸

Εικ. 1 Η Ελευσίνα της εποχής της Ελληνικής Επανάστασης από τον Hugh William Williams, *Select Views of Greece*, London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1829. [γκραβούρα] Στο κέντρο διακρίνεται η ακρόπολη με το μικρό εκκλησάκι της Παναγίας (αριστερά) και τμήμα της μεσαιωνικής οχύρωσης. Λίγο χαμηλότερα στα αριστερά, ο χώρος του ιερού, μερικά μικρά σπίτια και ένας ψηλός πύργος. Στη δεξιά άκρη της εικόνας βρίσκεται ο λόφος με τον ερειπωμένο φράγγικο πύργο και στο βάθος οι δίδυμες κορυφές, που σήμερα ονομάζονται Κέρατα. Στο αριστερό φόντο εμφανίζεται ένα τμήμα της Σαλαμίνας.⁵⁹

⁵⁷ James Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia: American Philosophical Society, 1989, σσ. 416-418.

⁵⁸ Πausanίας, 1, 38, 7. [...] τοῖς οὐ τελεσθεῖσιν, ὀπόσων θεάς εἴργονται, δῆλα δήπου μηδὲ πυθέσθαι μετεῖναι σφισιν[...].

⁵⁹ «Η Ελευσίνα είναι μια πόλη που βρίσκεται στον Κηφισό, περίπου στον τόπο όπου ο ποταμός αρχίζει να ρέει σε ένα ρεύμα μεγαλύτερης ισχύος από πριν. Τα μυστήρια που τελούνταν σε αυτή την πόλη θεωρούνταν από τους αρχαιότερους Έλληνες πολύ πιο σεβαστά από όλες τις άλλες πράξεις

Περί το 1500 π.Χ. μια σειρά από μικρά χωριά ή πόλεις υπήρχαν στο Θριάσιο Πεδίο, η μεγαλύτερη και σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η Ελευσίνα. Κάθε πόλη είχε τον δικό της άρχοντα, ο οποίος ονομαζόταν βασιλέας. Αποκομμένες από τον υπόλοιπο κόσμο από τα ψηλά βουνά, την Πάρνηθα και τον Κιθαιρώνα, που περιτρέχουν την πεδιάδα στα ανατολικά και βόρεια, και από τη θάλασσα στην απέναντι πλευρά, αυτές οι μικρές πόλεις ενώθηκαν και σχημάτισαν ένα δικό τους κράτος, με την Ελευσίνα, της οποίας ο άρχων ήταν επικεφαλής μεταξύ των βασιλέων τους, ως πρωτεύουσα. Το παλάτι του βασιλέα της Ελευσίνας μαζί με τα σπίτια των συγγενών του και άλλων σημαντικών πολιτών ήταν ισχυρά οχυρωμένο και βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο του λόφου, στην ακρόπολη. Στις πλαγιές του ίδιου λόφου προς τα νότια και ανατολικά, βρίσκονταν διάσπαρτα τα σπίτια των Ελευσινίων.⁶⁰

Ο αρχαιότερος ναός, που αναφέρεται στον ύμνο για τη Δήμητρα, ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου. Από τα λιγοστά ερείπια που σώζονται, φαίνεται ότι ο ναός είχε τη μορφή της οικίας που χρησιμοποιούσαν συνήθως οι άνθρωποι εκείνης της εποχής, με την προσθήκη ενός βωμού στο βόρειο τμήμα της μεγάλης αίθουσας, η οποία αποτελούσε το κύριο τμήμα της οικίας. Στον ναό αυτό η λατρεία της Δήμητρας φαίνεται ότι στεγαζόταν για αρκετές εκατοντάδες χρόνια, μέχρι περίπου τον 10^ο αιώνα π.Χ. Οι μεγάλες αναταραχές που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα μέχρι περίπου τον 8^ο αιώνα π.Χ., μέσω της λεγόμενης εισβολής των Δωριέων, εγκαινίασαν τον πολιτισμό της περιόδου που είναι κοινώς γνωστή ως Γεωμετρική. Οι αλλαγές αυτές άφησαν τα ίχνη τους και στην Ελευσίνα. Η παλιά πόλη φαίνεται πως καταστράφηκε, αλλά η λατρεία της Δήμητρας παρέμεινε. Ο πρώιμος ναός εξαφανίστηκε και αντικαταστάθηκε από έναν άλλο, που χτίστηκε σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά δεδομένα της νέας εποχής. Τα υπάρχοντα κατάλοιπα δείχνουν ότι ο νέος «γεωμετρικός ναός» ήταν κυκλικός, ή ίσως αμψιδωτός στο ένα ή και στα δύο άκρα. Η αυλή του ναού διευρύνθηκε, γεγονός που δείχνει ότι οι πιστοί είχαν αυξηθεί σε αριθμό, αλλά το ιερό παρέμεινε στη θέση που καταλάμβανε το παλαιότερο κτίριο, το οποίο ήταν ο τόπος που ορίστηκε από την ίδια τη θεά.⁶¹

θηρησκευτικής λατρείας, καθώς οι θεοί θεωρούνται ανώτεροι από τους ήρωες». Βλ. Hugh William Williams, *Select Views of Greece*, London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1829, [archive.org/](https://www.archive.org/) (πρόσβαση 02/11/2023).

⁶⁰ Konstantinos Kourouniotis, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, μετάφραση Oscar Broneer, Athens: The Archaeological Society of Athens, 1936, σ.11.

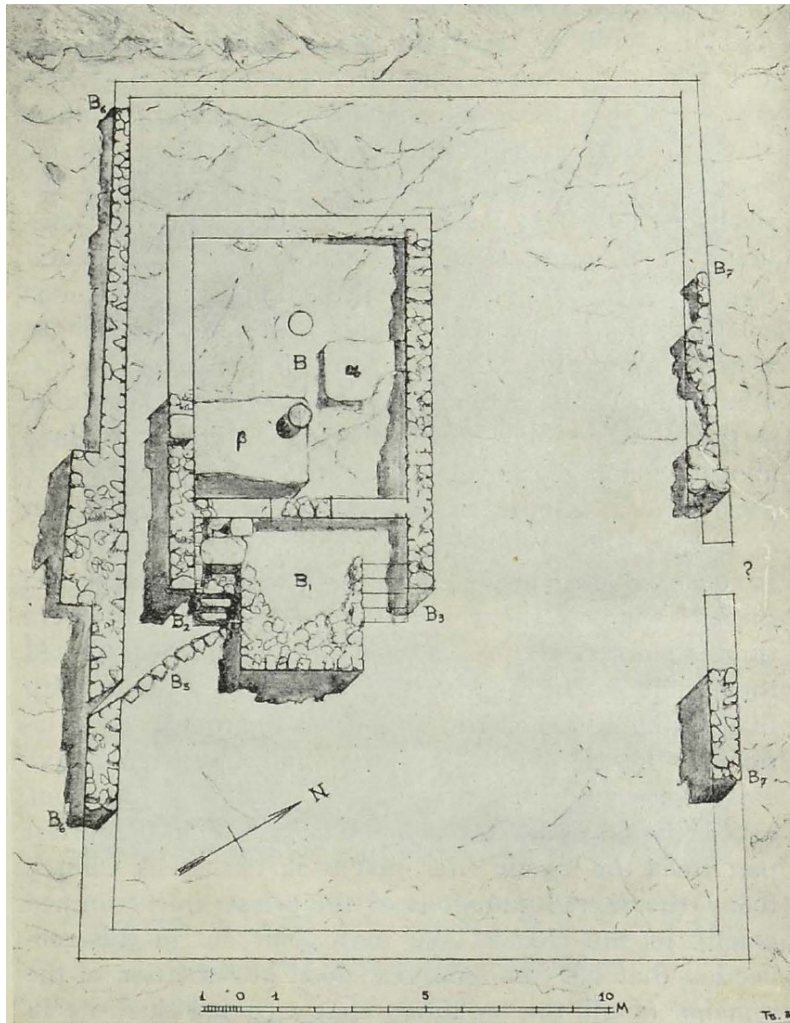
⁶¹ Ο.Π. σ. 14.

Σε αυτές τις απομακρυσμένες περιόδους της αρχαιότητας η Ελευσίνα ήταν κατά καιρούς τόσο ισχυρή, που προσπάθησε να καταλάβει την Αθήνα, βοηθούμενη από έναν ξένο στρατό, ο οποίος, σύμφωνα με την παράδοση, προερχόταν από τη Θράκη. Η εκστρατεία όμως απέτυχε και ο Ιμμάραδος, αρχηγός των Ελευσίνιων και γιος του Εύμολπου, σκοτώθηκε. Σε μεταγενέστερη περίοδο οι ρόλοι αντιστράφηκαν. Η Αθήνα προσπάθησε επίμονα να καταλάβει την Ελευσίνα, και την εποχή του Θησέα (περ. 1200 π.Χ.) η Ελευσίνα αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την ηγεμονία της Αθήνας. Αλλά μετά την εποχή του Θησέα πόλεμος διεξαγόταν συχνά μεταξύ των Ελευσίνιων και των Αθηναίων και περί το 600 π.Χ. η Ελευσίνα ενώθηκε οριστικά με την Αθήνα ως δήμος.⁶²

Αμέσως μετά την ένωση με την Αθήνα, μεταξύ του 650 και του 600 π.Χ. καταστράφηκε το μικρό «γεωμετρικό» ιερό της Δήμητρας και χτίστηκε ένα νέο, με σημαντικά μεγαλύτερες διαστάσεις. Ταυτόχρονα, ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της πόλης οριοθετήθηκε και διατέθηκε για θρησκευτικούς σκοπούς και για τις διοικητικές ανάγκες του ιερού. Αυτός ο ιερός περίβολος ήταν από εκείνη την εποχή αποκλεισμένος από την πόλη, μέσω ενός τεράστιου δικού του οχυρωματικού τείχους. Περί τα μέσα του έκτου αιώνα π.Χ. ο Πεισίστρατος ξαναέχτισε το ιερό σε μεγάλη κλίμακα. Ο ναός έγινε σχεδόν τρεις φορές μεγαλύτερος από τον προηγούμενο και ο ιερός περίβολος υπερδιπλασιάστηκε σε μέγεθος. Ο ναός, που πήρε τον χαρακτήρα *τελεστηρίου*, δηλαδή κτίσματος τέλεσης των Μυστηρίων, έλαβε τότε την τελική του μορφή, την οποία διατήρησε σχεδόν αναλλοίωτη για χίλια περίπου χρόνια. Διέφερε στη μορφή από τους άλλους ελληνικούς ναούς, όπως η λατρεία της Δήμητρας διέφερε από τις λατρείες των άλλων θεών.⁶³

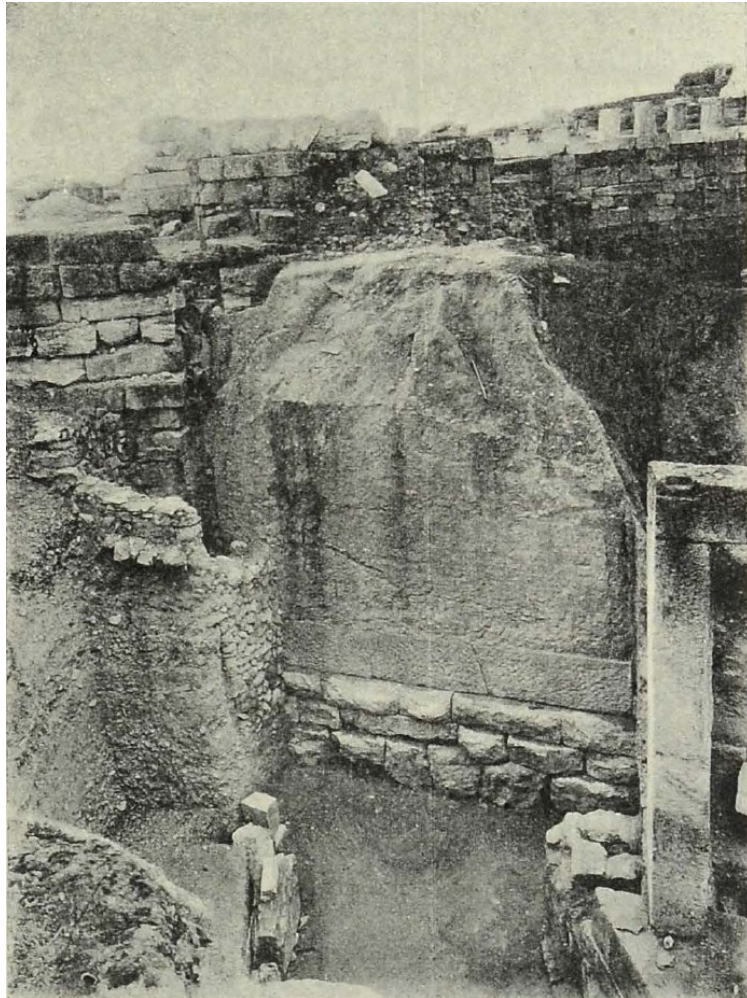
⁶² Ο.Π. σ. 16.

⁶³ Ο.Π. σ. 18.

Εικ. 2 Σχέδιο του μυκηναϊκού ιερού στο Konstantinos Kourouniotis, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, μετάφραση Oscar Broneer, Athens: The Archaeological Society of Athens, 1936, σ. 17 [σχέδιο].

Την εποχή της περσικής εισβολής η Ελευσίνα μοιράστηκε την τύχη της Αθήνας. Το Πεισιστράτιο τείχος της πόλης όπως και το ιερό των Περσών παραδόθηκε στις φλόγες. Πιθανότατα την εποχή του Κίμωνα η καταστροφή που προκάλεσαν οι Πέρσες στην Ελευσίνα άρχισε να αποκαθίσταται. Το τείχος της πόλης επισκευάστηκε και ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του ιερού.

Εικ. 3 Πύργος στο τείχος του Πεισίστρατου (6ος αι. π.Χ.). Το πάνω μέρος είναι από άψητη πλίνθο. Δεξιά βρίσκεται η θυρίδα της πόλης στον περίβολο του Κίμωνα. Αριστερά υπάρχουν διάφορα αρχαία τείχη μεταγενέστερα του πύργου: στο βάθος η υποδομή του τελεστηρίου, [φωτογραφία]. Βλ. Konstantinos Kourouniotis, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, μετάφραση Oscar Broneer, Athens: The Archaeological Society of Athens, 1936, σ. 19.

Μετά το έτος 445 π.Χ., όταν η Τριακονταετής Ειρήνη εγκαινίασε μια περίοδο σχετικής ησυχίας στις υποθέσεις της Ελλάδας, κατέστη δυνατό, μέσω της δημιουργικής έμπνευσης του Περικλή, να ολοκληρωθεί η ανοικοδόμηση του Ελευσίνιου ιερού. Το σχέδιο του τελεστηρίου συνέλαβε πιθανώς ο Ικτίνος, ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα,⁶⁴ αλλά στην εκτέλεσή του συμμετείχαν άλλοι τρεις αρχιτέκτονες, ο Κόροιβος, ο Μεταγένης και ο Ξενοκλής⁶⁵.

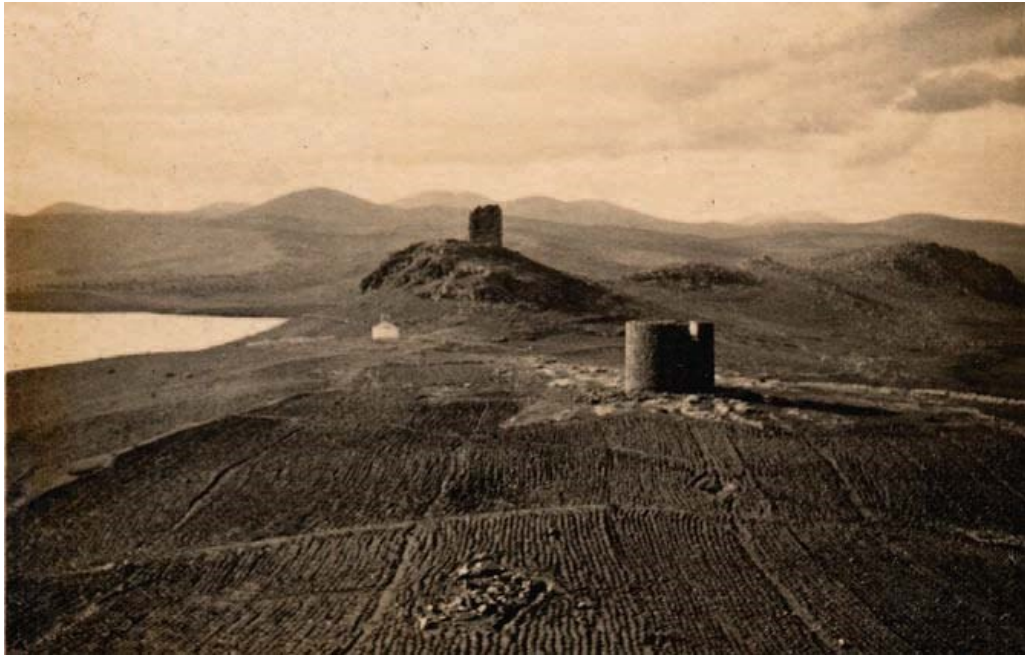
⁶⁴ Η εμπλοκή του Ικτίνου, ενός από τους δύο αρχιτέκτονες του Παρθενώνα, που αναφέρονται από τον Βιτρούβιο και τον Στράβωνα, είναι πιθανώς αληθής. Βλ. Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the 5th Century BC. A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, σ. 232

⁶⁵ Argyro Loukaki «Desacralized Eleusis: Contemplating the impacts of non-restoration on a major classical and poetic locus», *Athens University Review of Archaeology*, Vol. 3, No. 3, 2020, σσ. 279-303 <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/aura/article/view/2206> doi:<http://dx.doi.org/10.26247/aura3.10>. 293.

Εικ. 4. Το Τελεστήριον [φωτογραφία], Νικόλαος Τομπάζης, Ελευσίνα, Αύγουστος 1955 ©Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά Αρχεία

Κατά τον 4ο και 3ο αιώνα π.Χ., σε όλη τη διάρκεια των Μακεδονικών πολέμων η Ελευσίνα ήταν ένα από τα σημαντικότερα οχυρά της Αττικής και σε διάφορες χρονικές στιγμές την κατείχαν προσωρινά διάφοροι Μακεδόνες βασιλείς. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε μόνιμη φρουρά στην Ελευσίνα. Τα τείχη της πόλης ανοικοδομήθηκαν σχεδόν εξ ολοκλήρου, και πιθανότατα χτίστηκε το μικρό φρούριο στην κορυφή του λόφου, δυτικά της Ακρόπολης, ο αποκαλούμενος φράγκικος πύργος. Στους ρωμαϊκούς χρόνους η Ελευσίνα ευνοήθηκε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Αττικής. Η πόλη μεγάλωσε σε μέγεθος και επεκτάθηκε πολύ πέρα από το κύκλωμα των αρχαίων τειχών, όπου ανεγέρθηκαν μεγάλα λουτρά και άλλα δημόσια κτίρια. Λόγω της αφοσίωσής τους στα Ελευσίνια Μυστήρια, πολλοί από τους Ρωμαίους αξιωματούχους εμπλούτισαν το ιερό με πλούσιες δωρεές κτιρίων και μνημείων κάθε είδους.

Εικ. 5 Ο Φράγκικος πύργος [φωτογραφία], Καλλιόπη Παπαγγελή, Ελένη-Άννα Χλέπα (επιμ.) *Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου: Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Ίδρυμα Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, 2011, σ. 30.

Από τα δύο υψώματα της λοφοσειράς της Ελευσίνας, ο ανατολικός αποτέλεσε τον πυρήνα των οικισμών όλων των περιόδων της αρχαιότητας, αλλά και της σύγχρονης εποχής. Ο δυτικός λόφος, υψηλότερος, με απότομες πλαγιές, που στα νότια έφθαναν σχεδόν μέχρι τη θάλασσα, δεν κατοικήθηκε ποτέ. Στην κωνική κορυφή του κατασκευάστηκε στην ελληνιστική περίοδο ένα μικρό οχυρό, τριγωνικής κάτοψης, με ένα πύργο σε καθεμιά από τις γωνίες του τριγώνου. Κατά την περίοδο της φραγκοκρατίας πάνω στα ερείπια του ελληνιστικού οχυρού, χτίστηκε με την ευρεία χρήση αρχαίου υλικού, ένας πύργος για τον έλεγχο της κύριας οδικής αρτηρίας που συνέδεε την Αττική με την υπόλοιπη Ελλάδα. Χρόνια αργότερα, ο Ιωάννης Τραυλός συνόψισε εν συντομία όσα είναι γνωστά για αυτόν. Ήταν μια μεγάλη, τετράπλευρη, πολυώροφη κατασκευή, που ενσωμάτωνε έναν αριθμό επαναχρησιμοποιημένων αρχαίων λίθων. Ο πύργος ήταν προφανώς ανεξάρτητος, αν και οι ανασκαφές στα τέλη του περασμένου αιώνα αποκάλυψαν τοίχους γύρω του, που ήταν προφανώς μεσαιωνικής χρονολογίας⁶⁶. Ο πύργος φέρεται πως παρουσιάζεται σε όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά των περιηγητών που επισκέφτηκαν την Ελευσίνα και αποτελούσε τοπόσημο της περιοχής, μέχρι το 1953, οπότε και εγκρίθηκε η διάλυσή του, όταν η

⁶⁶ Merle K. Langdon. « The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement», he Annual of the British School at Athens, Vol. 90, 1995, σσ. 475-503.

σταδιακή λατόμευση των λόφων έφθασε σχεδόν μέχρι τη βάση του. Το αρχαίο οικοδομικό υλικό, κυρίως λιθόπλινθοι από πόρο και ελευσίνιο ασβεστόλιθο, που ήταν ενσωματωμένο στους τοίχους του, αριθμήθηκε και μεταφέρθηκε στον αρχαιολογικό χώρο με την προοπτική ενδεχόμενης μελλοντικής ανακατασκευής του πύργου.⁶⁷

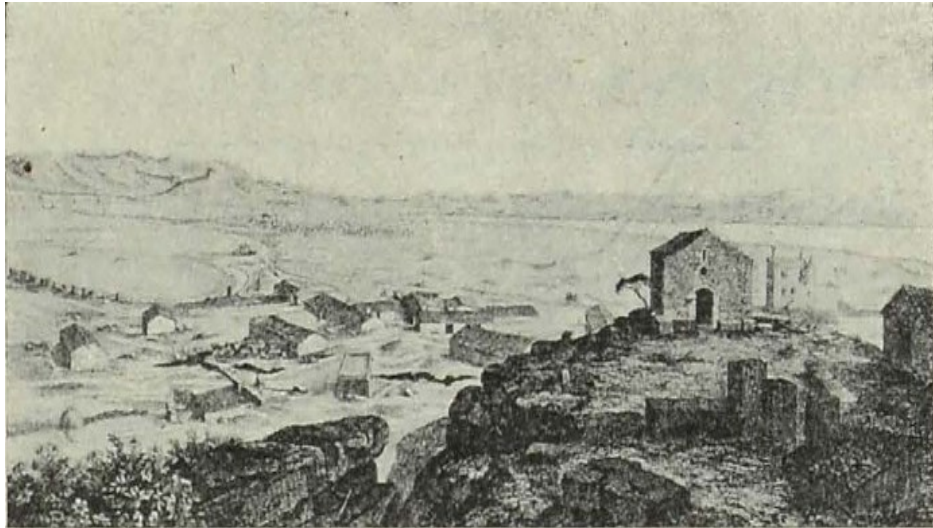
Η πρώτη έρευνα για το Ιερό της Ελευσίνας έγινε στην περίοδο της Τουρκοκρατίας από την Εταιρεία των Dilettanti, με αποστολή στην Ανατολική Μεσόγειο του Sir William Gell και των αρχιτεκτόνων John Peter Grandy και Francis Redford. Τα μέλη της αποστολής, που έφθασαν στην Ελευσίνα το 1812, εντόπισαν τη θέση του τελεστηρίου και σχεδίασαν την κάτοψή του λανθασμένα, καθώς οι οικίες του χωριού που ήταν χτισμένες πάνω σε αυτό, τους εμπόδισαν να έχουν το ακριβές σχέδιο.⁶⁸

Ανέσκαψαν επίσης τον ναό της Αρτέμιδος Προπυλαίας και του Ποσειδώνα, καθώς και τα Μεγάλα Προπύλαια. Πρώτα απ' όλα, ταύτισαν την ομοιότητα των Μεγάλων Προπυλαίων της Ελευσίνας με τα Προπύλαια της Αθήνας. Τέλος, σχεδίασαν πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη των Μικρών Προπυλαίων. Όλο το ερευνητικό τους έργο δημοσιεύθηκε το 1817 σε ένα πολύ σημαντικό έργο για τις αναπαραστάσεις της Ελευσίνας με τίτλο *Οι ανέκδοτες αρχαιότητες της Αττικής, (Unedited Antiquities of Attica)*.⁶⁹

⁶⁷ Καλλιόπη Παπαγγελή, Ελένη-Άννα Χλέπα (επιμ.) *Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου: Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη*, Έκθεση, Αθήνα: Ίδρυμα Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, 2011, σ. 30

⁶⁸ Klaus, Fittschen, "Eleusis", *Brill's New Pauly*, επιμέλεια Christine F. Salazar, 2006 http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1310010, (πρόσβαση 10/10/2023).

⁶⁹ Society of Dilettanti, *The unedited antiquities of Attica: comprising the architectural remains of Eleusis, Rhamnus, Sunium, and Thoricus* London: Priestley and Weale, 1833, σσ. 9-40. <https://doi.org/10.11588/diglit.791#0024>

Εικ. 6 Η Ελευσίνα το 1810, στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817 από την Εταιρεία των Dilettanti. Δεξιά, η άκρη της ακρόπολης της Ελευσίνας, που δείχνει την πρόσοψη του παρεκκλησίου της Παναγίας, χωρίς την καμπάνα πύργος. Κάτω αριστερά η πεδιάδα με λιγοστές μικρές κατοικίες.

Εικ. 7 Χάρτης της Ελευσίνας, [σχέδιο] στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817, σ. 8, plate III. Α Ο ναός της Δήμητρας. Β Τοίχος του εσωτερικού περιβόλου ή ιερού περιβόλου. C Οι εσωτερικοί προθάλαμοι. D Προπύλαια, ή είσοδος στον πρώτο περιβόλο. Ε Ναός της Αρτέμιδος Προπυλαίας. Βωμοί F Στον μεγάλο πεζοδρόμο είναι χαραγμένη η λέξη ΦΙΛΑΙΟΙ. G Το μεγάλο πεζοδρόμιο, το οποίο εκτείνεται στα βορειοδυτικά πέρα από τον βωμό F, μέχρι το T στα νοτιοανατολικά: αρχίζει από το βήμα I και οριοθετείται από μικρό τοίχο Q, Η Υπερυψωμένο υπόγειο, που ανήκει πιθανώς σε κρήνη ή δεξαμενή. Η γραμμή του υδραγωγείου περνά κοντά του. K Σπήλαιο στο βράχο? Πάνω από αυτό βρίσκονται τα ερείπια ενός μικρού αρχαίου κτιρίου. L Μονωμένο κομμάτι βράχου που πιθανότατα αποτελούσε τον πυρήνα του βάθρου που στήριζε το μεγάλο άγαλμα της Δήμητρας, η προτομή του οποίου βρέθηκε στην περιοχή. Υπάρχει μια κυκλική οπή, διαμέτρου 1,9, βαθιά βυθισμένη στην άνω όψη, η οποία

μπορεί να δεχόταν το βύσμα, με το οποίο το άγαλμα στερεωνόταν στο βάθρο του. Μ Τμήμα του βράχου που κόβεται κάθετα. Υπάρχουν υπολείμματα σκαλοπατιών στους πρόποδες του. Ν Η σύγχρονη εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία. Ο Ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. Ρ Δεξαμενές βυθισμένες στον βράχο. Σ Τρία σκαλοπάτια από λευκό μάρμαρο, η υποδομή κάποιου βάθρου, S Βεράντα μπροστά από το μεγάλο ναό. Στα σημεία αυτά βρέθηκαν τα ερείπια δύο κτιρίων κορινθιακού ρυθμού. Οι διακεκομμένες γραμμές ρίχνουν τις θέσεις των σύγχρονων σπιτιών.

Εικ. 8 Άποψη της Ελευσίνας από τον αρχαίο μόλο [γκραβούρα] στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817, σ. 8, plate IV.

Σε αυτή την πρώιμη αποστολή περιγράφεται και η εκκλησία του αγίου Ζαχαρία, κτισμένη κυρίως με αρχαία θραύσματα. Οι δύο μεγάλοι στρογγυλοί λίθοι που απαντώνται στο οικοδόμημα περιγράφονται ως πιθανές βάσεις των αγαλμάτων. Το σύνθετο κιονόκρανο πάνω τους είναι στην πραγματικότητα χτισμένο στον πλευρικό τοίχο της εκκλησίας. Η σημερινή αγία τράπεζα του ναού είναι αρχαία, με επιγραφή. Ο τοίχος που χωρίζει το ιερό από το σώμα, έχει, ως προεξοχές στην πόρτα του, δύο πολύ περιέργους μαρμάρινους πυρσούς, τοποθετημένους σε ανεστραμμένη θέση.

Εικ. 9 Άποψη της εκκλησίας του αγ. Ζαχαρία [γκραβούρα] στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817, σ. 8, plate VIII.

Εικ. 10 Άποψη της ανατολικής πλευράς του Τελεστηρίου και της Φιλωνείου Στοάς [φωτογραφία] Κωνσταντίνος Αθανασίου, περί το 1880.⁷⁰

⁷⁰ Καλλιόπη Παπαγγελή, *Ελευσίνα: Ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, Αθήνα: Όμιλος Λάτση, 2002, σ. 67

2.3. Σύγχρονες αναπαραστάσεις

Εικ. 11 Το Παλιό Ελαιουργείο σήμερα [φωτογραφία] © MENTOR, Pros-Eleusis⁷¹

Εικ. 12 Η αντίφαση του Ελευσίνιου τοπίου με το άγαλμα στον προαύλιο χώρο του αρχαιολογικού μουσείου στο προσκήνιο, με φόντο τα κτίρια της τσιμεντοβιομηχανίας «Τιτάν» και την καμινάδα της οινοπνευματοποιίας «Βότρυς» (πηγή: Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ) [φωτογραφία], διαθέσιμη στο <http://www.greekscapes.gr/>

⁷¹ Σαπούνη Ελευσίνας, στο <https://proseleusis.com/sapovni-eleusinas/>, (πρόβαση 20/10/2023).

Η βιομηχανία στην Ελευσίνα αναπτύχθηκε εκεί εντατικά σε τρεις περιόδους εκκινώντας με την πρώτη στο τέλος του 19ου αιώνα και στα πρώτα χρόνια του 20ού (1875-1906). Η δεύτερη περίοδος χρονολογείται στον Μεσοπόλεμο (1923-1939) και η τρίτη λίγο πριν τη λήξη του Εμφυλίου έως τα μέσα της περιόδου της Δικτατορίας (1948-1971).⁷² Η κλίμακα των επεμβάσεων στον χώρο της Ελευσίνας άλλαξε σημαντικά με την εγκατάσταση του *Τιτάνα* το 1902, του πρώτου ελληνικού εργοστασίου τσιμέντων, που κυριαρχεί έως σήμερα στο Ελευσίνιο τοπίο με τις καμινάδες του, νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου.⁷³

Εικ. 13 Άποψη της Ελευσίνας από το λιμάνι στις αρχές του 20ού αιώνα (Συλλογή Γ. Παυλόπουλου), [φωτογραφία] Καλλιόπη Παπαγγελή, Ελένη-Άννα Χλέπα (επιμ.) Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου: Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Ίδρυμα Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, 2011, σ. 72.

⁷² Μπελαβίλας, Νίκος, Σαίτη, Τατιάνα και Καλλιόπη Ψαριώτη. Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελευσίνα και το Θριάσιο Πεδίο, Πειραιάς Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2011, σ. 5.

⁷³ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Το λιμενοβιομηχανικό τοπίο της Ελευσίνας», Ερευνητικό Πρόγραμμα (επιστημονικός υπεύθυνος Κωστής Χατζημιχάλης), Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2008-2010, στο <http://www.greescapes.gr/137-elfsina.html>, (πρόσβαση 10/10/2023).

Εικ. 14 [αφίσα] κινηματογραφική του ντοκιμαντέρ Αγέλαστος Πέτρα, σε παραγωγή ΕΚΚ και Φίλιππου Κουτσαφτή, 2000, [https://el.wikipedia.org/wiki/Αρχείο:Αγέλαστος_Πέτρα_\(ταινία\).jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/Αρχείο:Αγέλαστος_Πέτρα_(ταινία).jpg), (πρόσβαση 04/10/2023).

Σημαντική συνεισφορά στη σύγχρονη αναπαράσταση-παρουσίαση της Ελευσίνας είναι το ντοκιμαντέρ «Αγέλαστος Πέτρα», σε σκηνοθεσία, σενάριο, παραγωγή και φωτογραφία: του Φίλιππου Κουτσαφτή. Η ταινία είναι ένα χρονικό της ελληνικής πραγματικότητας, ένα ντοκιμαντέρ, που κατόρθωσε να αναδείξει τη σχέση των Ελευσινίων μυστηρίων και του μύθου της Δήμητρας με το παρόν.⁷⁴ Σε γυρίσματα που κράτησαν περίπου 10 χρόνια, τα πλάνα της αποτυπώνουν ένα μεγάλο κομμάτι της ζωής στην Ελευσίνα και τις επιπτώσεις της βιομηχανικής ανάπτυξης στο περιβάλλον και στην πολιτιστική της κληρονομιά. Πολυβραβευμένη ταινία τιμήθηκε με το Πρώτο Βραβείο Ταινίας Τεκμηρίωσης στα Κρατικά Βραβεία Ποιότητας 2000, το Βραβείο καλύτερης ταινίας της Πανελλήνιας Ένωσης Κριτικών Κινηματογράφου και με το Βραβείο Κοινού Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης. Ο κινηματογράφος εδώ

⁷⁴ 41^ο Διεθνές Φεστιβάλ Ταινιών, Θεσσαλονίκη, 2000. <http://www.filmfestival.gr/> (πρόσβαση 05/10/2023)

ως άλλο οπτικοακουστικό μέσο είναι μια μνημονική μηχανή και η ιστορία γίνεται αρχέγονη μνήμη χωρίς να αποδυναμώνεται ο ανθρώπινος παράγοντας.⁷⁵

Εικ. 15 Ελευσίνα (1953) Henri Cartier-Bresson. [φωτογραφία]

Εικ. 16 Ανδρέας Εμπειρικός, Ελευσίνα 1955 [φωτογραφία]

⁷⁵ Νικολαΐδου, Αφροδίτη, «Ντοκιμαντέρ και αυτοαναφορικότητα. Φιλμική διαχείριση της μνήμης. Αγέλαστος πέτρα και Ακρόπολις». Στο Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου* Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σσ.89-107.

Οι παραπάνω φωτογραφίες τραβήχτηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας από τον Henri Cartier Bresson και τον Ανδρέα Εμπειρικό με διαφορά δύο ετών (1953 και 1955). Έχουν την ίδια οπτική γωνία. «Με φόντο και σε άμεση επαφή με τα φουγάρα των βιομηχανικών εργοστασίων, συμπυκνώνουν τα δραματικά στοιχεία που απαρτίζουν την πολιτισμική και ιστορική ταυτότητα της Ελευσίνας εδώ και περισσότερο από έναν αιώνα. Την ανταγωνιστική συνθήκη των πολιτικών, επιχειρηματικών και ιδεολογικών εντάσεων που τη συγκρότησαν, αντιπροσωπευτικών της πορείας της ίδιας της χώρας και της διαχείρισης της κληρονομιάς της από τα τέλη του 19ου αι. και εντεύθεν».⁷⁶

Ένα άλλο σημαντικό αρχείο για τις σχετικά πρόσφατες αναπαραστάσεις της πόλης είναι το Αρχείο της ΕΡΤ, για τη συλλογή του Πέτρου Πουλίδη, ενός από τους πρώτους Έλληνες φωτορεπόρτερ. Η συλλογή του «εκτείνεται χρονικά από τις αρχές του 20ού αιώνα έως και τη δεκαετία του 1960 και περιλαμβάνει στιγμιότυπα της καθημερινής ζωής, πολιτικών και κοινωνικών γεγονότων αλλά και από το Αλβανικό μέτωπο»⁷⁷. Ένα τμήμα της συλλογής του αφορά στην Ελευσίνα και περιέχει εκτός από φωτογραφικό υλικό και καρτ ποστάλ.

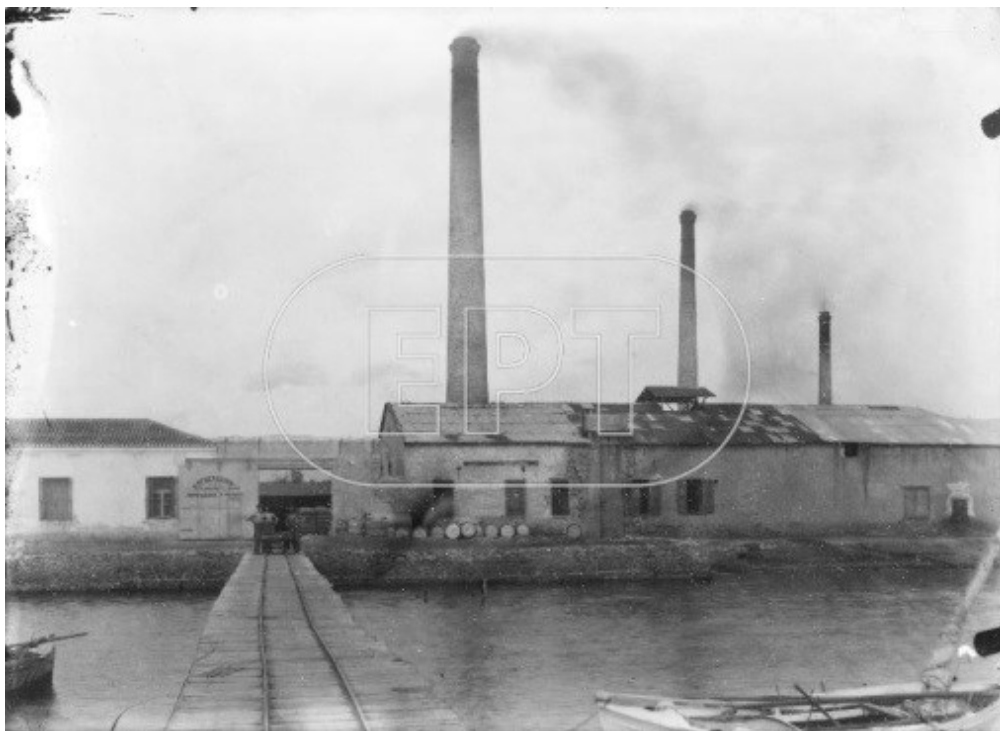
Εικ. 17 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα 1920 [Καρτ ποστάλ (επιχρωματισμένη)], ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο.

⁷⁶ Βασιλική Τζεβελέκου «Ψαλίδι λογοκρισίας στον κατάλογο της Ελευσίνας», *Efsyn. Art – Νέα*, 13/02/23, στο https://www.efsyn.gr/tehnas/art-nea/378325_psalidi-logokrisias-ston-katalogo-tis-eleusinas, (πρόσβαση 10/10/2023).

⁷⁷ Αγγελική Σαπλαούρα, «Αφιέρωμα στον φωτορεπόρτερ Πέτρο Πουλίδη», *ΕΡΤ Αρχείο*, 2022, <https://www.ertnews.gr/anadromes/ert-archeio-afieroma-ston-fotoreporter-petro-poylidi/>, (πρόσβαση 15/10/2023).

Εικ. 18 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα. Άποψη του λιμανιού [φωτογραφία], ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο media-2423.

Εικ. 19 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα. Εξωτερική άποψη εργοστασίου χημικών προϊόντων [φωτογραφία], ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο media-6790.

Εικ. 20 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της πόλης [φωτογραφία], ΕΡΤ ΑΕ media-6017.

Εικ. 21 Νικόλαος Τομπάζης, Ελευσίνα. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της πόλης, Αύγουστος 1955 [φωτογραφία], ©Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά Αρχεία

Κεφ. 3ο: Το φωτογραφικό έργο

Είναι αλήθεια πως «κάποια μυστήρια δεν αποκαλύπτονται μονομιάς. Η Ελευσίνα κρατά πάντα κάτι κρυφό γι' αυτούς που θα την επισκεφτούν ξανά»⁷⁸. Από το 1995 που άρχισα να περιηγούμαι στο σώμα της πόλης, η παρατήρηση του τοπίου διαμόρφωσε την ανάγκη να μελετήσω ένα αστικό τοπίο, που ένιωθα ότι ήταν παραμελημένο, αγνοημένο και υποτιμημένο.

Ξεκίνησα αρχικά ως περιηγητής και επιχείρησα να εντοπίσω τα ιδιαίτερα παραμελημένα και υποτιμημένα μέρη, που θα μπορούσαν να αναδείξουν τη μεταμόρφωση του τοπίου της Ελευσίνας.

Στη φωτογραφία του τοπίου της Ελευσίνας καταγράφονται στην εικόνα οι διαφορετικές περιόδους, ακόμα και αν δεν είναι άμεσα ορατές στο βλέμμα του θεατή⁷⁹.

Τα τοπία συμπυκνώνουν το χρόνο: Αρχαιότητα, Βυζάντιο, βιομηχανική και μεταβιομηχανική εποχή. Οι ιστορικές περιόδους δίνουν το παρόν τους σε ένα και μοναδικό τοπίο, οι πληροφορίες είναι μπερδεμένες μεταξύ τους και η αποκωδικοποίησή τους περίπλοκη. Η φωτογραφία με βοήθησε στην εικονοποίηση της σκέψης μου, όπως οι σιδερένιες σκαλωσιές του θεάτρου μέσα στο χώρο του Παλαιού Ελαιουργείου μου έφεραν στο μυαλό τα ίκρια, τις αντίστοιχες ξύλινες εξέδρες που χρησιμοποιούσαν μέχρι τον 5ο αι. π.Χ. Το ερώτημα που γεννήθηκε ήταν πως μία πόλη σαν την Ελευσίνα από την οποία κατάγεται ο πατέρας του αρχαίου δράματος, ο Αισχύλος, να μην έχει ένα λίθινο θέατρο;

Περπάτησα για πρώτη φορά στην Ελευσίνα τον Οκτώβριο του 1995. Ξεκίνησα την περιπλάνηση μου απογεύματα στην παραλία από την είσοδο του TITAN, μέχρι τα ναυπηγεία στον ΚΡΟΝΟ. Δεν ήξερα τότε τι ζητούσα ούτε που θα με έβγαζε. Το τι ζητούσα και το πού με έβγαλε τελικά συσχετίζεται απόλυτα με τη φωτογραφία και νομίζω πως ισχύει αυτό που εξομολογείται ο Francis Bacon στον David Sylvester στο βιβλίο *Η ωμότητα των πραγμάτων*. «Η ελαφριά μετατόπιση από το πραγματικό γεγονός με επαναφέρει στο γεγονός με πιο βίαιο τρόπο. Διαμέσου της φωτογραφικής εικόνας αρχίζω να περιπλανιέμαι μέσα στην εικόνα και να ανακαλύπτω αυτό που αντιλαμβάνομαι ως πραγματικότητά της πιο εύκολα απ' ότι όταν την κοιτάζω

⁷⁸ Seneca. *Natural Questions, Vol. II: Books 4-7*. Translated by Thomas H. Corcoran, Loeb Classical Library 457. Harvard University Press, Cambridge, 1972, σσ. 292-293.

⁷⁹ Scruton, Roger, *Photography and representation (essays in the photography of art, in the Aesthetic understanding and culture*, Methuen, London and New York, 1983. σ. 103.

κατευθείαν. Και οι φωτογραφίες δεν είναι μόνο σημεία αναφοράς, συχνά γίνονται εναύσματα ιδεών»⁸⁰.

Όσο προχωρούσα και αντίκριζα όλα αυτά τα θραύσματα, παλαιού και σύγχρονου πολιτισμού, τις μεγάλες αντιθέσεις στην παραλία, στα στενά της πόλης, στα παλιά εργοστάσια, όλα τα λάφυρα του παρελθόντος αφημένα ως μία παρακαταθήκη να ιχνογραφούν ένα ανεξερεύνητο ψηφιδωτό, το οποίο ζητούσε νέο βλέμμα, τόσο μεγάλωνε η αγωνία μου για αυτόν τον παροπλισμένο και ανεκμετάλλευτο πολιτισμικό και βιομηχανικό πλούτο.

Έχοντας στο μυαλό μου τα λόγια του Φιλίππου Κουτσαφτή στο ντοκιμαντέρ «Αγέλαστος Πέτρα», πως «όσοι περνούσαν από την Ελευσίνα απέστρεφαν το βλέμμα τους»⁸¹ και του Μιχαήλ Μαρμαρινού, Καλλιτεχνικού Διευθυντή της 2023 Ελευσίς Πολιτιστικής Πρωτεύουσας, «Τόσο ωραία όσο εδώ αποκλείεται να είναι στον παράδεισο»⁸², βρέθηκα στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου. Εκεί παρατηρώντας τη σαρκοφάγο, μόνη τώρα πια, σε περίοπτη θέση κάτω από το προστατευτικό της στέγαστρο, τη σβηστή καμινάδα της οιοπνευματοποιίας ΒΟΤΡΥΣ και τη γαλήνια θάλασσα στο βάθος, φέρνω στη σκέψη μου τις φωτογραφίες του Ανδρέα Εμπειρικού και του Henri Cartier Bresson στον ίδιο χώρο. Σε αυτές, όπου σε πρώτο πλάνο «δεσπόζει η αυλή του Μουσείου γεμάτη αρχαία σπαράγματα, ακέφαλα αγάλματα, σπασμένες κολώνες· στο τρίτο πλάνο να διαφαίνεται μία ήπια λοφοσειρά και η ήρεμη θάλασσα και ανάμεσά τους να παρεμβάλλονται διακριτά δύο σκούρες βιομηχανικές καμινάδες, ο καπνός των οποίων κυματίζει ελαφρά στην ατμόσφαιρα»⁸³. Πρόκειται για μια φωτογραφία που δείχνει την προβληματική συνύπαρξη της βιομηχανίας και των αρχαιοτήτων.

Η περιπλάνηση με οδήγησε στο Δυτικό Νεκροταφείο στην οδό Επτά επί Θήβας, έναν μικρό δρόμο με μεγάλη ιστορία, για να φωτογραφίσω μία συστάδα τάφων όπου πιστεύεται ότι είναι θαμμένοι οι επτά στρατηγοί του Άργους που, σύμφωνα με τον Αισχύλο, πολέμησαν στη Θήβα. Γυρίζω και βλέπω τον χαρακτηριστικό πέτρινο λόφο – ότι έχει απομείνει από το βουνό που μοιάζει σαν αιχμηρός κυνόδοντας σκύλου. Ένα

⁸⁰ Στεφανίδης, Μάνος, *Μικρή Πινακοθήκη. Πρόσωπα, κρίσεις και αξίες της νεοελληνικής τέχνης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, σ. 148.

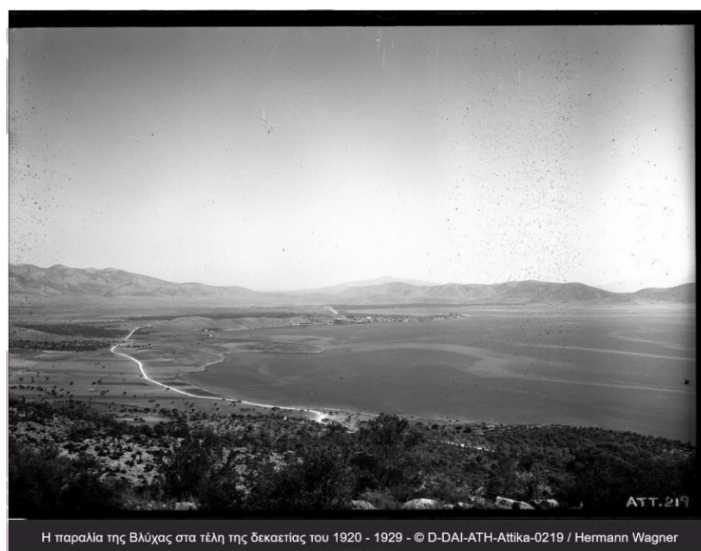
⁸¹ Κουτσαφτής, Φίλιππος, *Αγέλαστος Πέτρα*, 2000, [ντοκιμαντέρ], 01:09.

⁸² Μποζώνη, Αργυρώ, Μιχαήλ Μαρμαρινός. «Συστήνουμε την πόλη που για πολλούς αιώνες έμεινε στην αφάνεια», *Lifo*, 22/01/2023, στο <https://www.lifo.gr/culture/eikastika/i-politistiki-protreyoysa-mesa-apo-blemma-toy-mihail-marmariny> (πρόσβαση 29/01/2024)

⁸³ Παπαϊωάννου, Ηρακλής, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου. Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας*, Εκδ. Άγρα, Αθήνα, 2014, σ. 31.

τοπίο-τοπόσημο για την Ελευσίνα το οποίο είναι ό,τι απέμεινε από το βουνό μετά την εξόρυξη πέτρας για το εργοστάσιο τσιμέντων ΤΙΤΑΝ. «Αν δεις παλιές φωτογραφίες, θα αναρωτηθείς πού είναι αυτό το βουνό; Αυτό το βουνό έγινε τσιμέντο και χτίστηκε η Αθήνα»⁸⁴. Στην κορυφή του κάποιος ύψωσε την ελληνική σημαία. Κυματίζει μεσίστια, ξεσκισμένη από τον αέρα. Αυτός που την έβαλε θα ήθελε ίσως να τιμήσει τους επτά γενναίους Αργείους στρατηγούς ή να δηλώσει την κατάληψη του λόφου και το τέλος των εξορύξεων πέτρας; Από τη μία πλευρά η περήφανη ιστορία και από την άλλη πλευρά η τραυματισμένη θέα και τα απομεινάρια της εκμετάλλευσης.

Έχοντας πάντα στο μυαλό μου την εικόνα του Ανδρέα Εμπειρικού στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου και την εικόνα με την πανοραμική θέα του όρμου της Βλύχας του Hermann Wagner βρέθηκα στην άλλοτε αμμουδερή παραλία της Βλύχας που μέχρι τη δεκαετία του 60 ήταν τόπος αναψυχής και κολύμβησης. Σήμερα εκεί βρίσκεται το νεκροταφείο πλοίων, τα ανενεργά διαλυτήρια πλοίων και οι νέες βιομηχανίες που δημιουργήθηκαν στο νέο κύμα εκβιομηχάνισης της Ελευσίνας μετά τη δεκαετία του 50. Αυτές, χωρίς κανένα έλεγχο, στο όραμα της ανάπτυξης, έριχναν τα απόβλητά τους, είτε κατευθείαν στη θάλασσα, είτε στα ρέματα της περιοχής που εκβάλλαν στον κόλπο της Ελευσίνας. Οι ακτές που αποτελούσαν ειδυλλιακούς τόπους δίπλα στο αρχαίο τοπίο έχουν μετατραπεί σε σκουπιδότοπους ή σε τόπους με τοξικά απόβλητα.

Εικ. 22 Hermann Wagner, Η παραλία της Βλύχας. Γενική άποψη του κόλπου από το όρος Κεπάλα, 1929
[φωτογραφία] © Deutsches Archeologisches Institut

⁸⁴ Μποζώνη, Αργυρώ, Φίλιππος Κουτσαφτής, «Η Ελευσίνα ήταν πάντα το αμαρτωλό μας τραγούδι», *Lifo*, *Οθόνες*, 23/10/2023, <https://www.lifo.gr/culture/cinema/filippos-koytsaftis-i-eleusina-itan-panta-amartolo-mas-tragoydi> (πρόσβαση 29/01/2024).

Με τη φωτογραφία-εικόνα μπορεί κάποιος να δει τις εικόνες της σκέψης του «έξω» από τον εαυτό του. Εικόνες τις οποίες κανείς άλλος δεν μπορεί να αποδώσει παρά μόνο ο ίδιος ο φωτογράφος, δημιουργώντας το απαραίτητο περιβάλλον και παγιδεύοντάς το. Αυτή ήταν συνολικά η φωτογραφική περιπλάνησή μου στην Ελευσίνα. Η αναζήτηση εκείνων των σημείων που οριοθετούν ένα νοητό τείχος, όπως εργασιακές δομές, βιομηχανικές εγκαταστάσεις, κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας που επιδρούν στο φυσικό τοπίο, άλλοτε με βίαιο και άλλοτε με ήπιο τρόπο, συνθέτοντας έτσι τη σύγχρονη εικόνα της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Άλλωστε «η φωτογραφία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς να υπάρχει κάτι μπροστά στο φακό, ότι κι αν είναι αυτό»⁸⁵.

Εκείνα τα στοιχεία που κυριάρχησαν στο φωτογραφικό μου έργο είναι αντιπαράθεση ανάμεσα στην σύγχρονη πραγματικότητα και στην αρχαία κληρονομιά, η αντίφαση ανάμεσα στο ένδοξο παρελθόν και το παρόν. Στοιχεία που οπτικοποιούν αντιφάσεις, συγκρούσεις και αναγκαίους συμβιβασμούς⁸⁶.

Τελικά η Ελευσίνα είναι «κάτι που πρέπει να το ζήσεις. Αν δεν το ζήσεις, δεν το αντιλαμβάνεσαι»⁸⁷.

⁸⁵ Μπαρτ, Ρολάν, *Φωτεινός Θάλαμος, Σημειώσεις για τη φωτογραφία*, Εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1982, σ. 110

⁸⁶ Στεφανίδης, Μάνος, *Μικρή Πινακοθήκη. Πρόσωπα, κρίσεις και αξίες της νεοελληνικής τέχνης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2002, σ. 143.

⁸⁷ Μποζώνη, Αργυρώ, Μιχαήλ Μαρμαρινός, «Συστήνουμε την πόλη που για πολλούς αιώνες έμεινε στην αφάνεια», *Lifo*, 22/01/2023, <https://www.lifo.gr/culture/eikastika/i-politistiki-protreyoyisa-mesa-apo-blemma-toy-mihail-marmarinoy> (πρόσβαση 29/01/2024)

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη κατέδειξε ότι η Ελευσίνα, τόπος μυστηρίων κατά την αρχαιότητα, βιομηχανική πόλη στη σύγχρονη εποχή, είναι ένα σημαντικό παράδειγμα μεταμορφώσεων του τοπίου στη διαχρονία που οδηγεί από τη μυκηναϊκή περίοδο ως τις σύγχρονες ημέρες της ανάδειξής της ως πολιτιστική πρωτεύουσα σε ένα βιομηχανικό, όμως, και μεταβιομηχανικό περιβάλλον. Αναμφίβολα είναι ιδιαίτερος και σημαντικός αρχαιολογικός χώρος, ωστόσο εγκλωβισμένος σε ένα παρακμιακό βιομηχανικό περίβλημα, η μετουσίωση του οποίου είναι μια μακρά και επίπονη διαδικασία, στην οποία εμπλέκονται πολιτικοί, κοινωνικοί, περιβαλλοντικοί και οικονομικοί παράγοντες.

Η Ελευσίνα, αν και αντλεί, ακόμα και σήμερα, ένα κομμάτι της γοητείας του αρχαίου κόσμου, ακτινοβολεί μια αύρα εγκατάλειψης σε μια δύσκολη προσπάθεια σύνθεσης, σύμμιξης των στοιχείων ενός αδιαμφισβήτητα λαμπρού παρελθόντος και των πληγών που διαμόρφωσε στο Θριάσιο πεδίο η βιομηχανική περίοδος του τόπου. Η υπόθεση των μυστηρίων αποτελεί σημείο έμφασης στην πολιτιστική κληρονομιά και την ανάδειξη όχι μόνο της τοπικής αλλά και της εθνικής ταυτότητας, όπως και πολλά άλλα τοπία στον ελλαδικό χώρο. Αλλά εδώ διατυπώνεται το ερώτημα αν αρκεί η αίγλη του παρελθόντος, για τη μεταμόρφωση και την ανάδειξη αυτού του τόπου στην παρούσα περίοδο. Σίγουρα όχι, ωστόσο η ευκαιρία της «πολιτιστικής πρωτεύουσας», δείχνει ότι μπορούν να γίνουν βήματα προς τη σωστή κατεύθυνση της άνθησης ενός νέου πολιτιστικού ρεύματος, πλαισιωμένου όμως από σαφείς και αυστηρά επιστημονικές μεθόδους βελτίωσης του περιβάλλοντος.

Τέλος, η συμβολή της φωτογραφίας είναι πολύτιμη, διότι καταγράφει τις αλλαγές μέσα στο χρόνο και προσφέρει πληροφορίες για συσχετισμούς και προβολή αντιφάσεων και μεταβολών. Αναδεικνύει εκείνα τα σημεία που μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση των προβλημάτων καθώς και των μεταβλητών που αλλάζουν μέσα στο χρόνο και όχι μόνο την αισθητική του τοπίου, αλλά και την ποιότητα ζωής των ανθρώπων. Διερευνώντας την εικόνα της πόλης σε βάθος χρόνου γίνεται αντιληπτό πως οι αντιφάσεις στο σύγχρονο αστικό και περιαστικό τοπίο, η ανεξέλεγκτη καταστροφή του περιβάλλοντος, που ξεκίνησε τη δεκαετία του '50, όταν άρχισε η ανοικοδόμηση της χώρας και δεν υπήρχε κάποια πολιτική συντήρησης των μνημείων, ακύρωσε εν μέρει τις σύγχρονες προσπάθειες ανάδειξης και διατήρησης

των αρχαιολογικών ευρημάτων. Πολιτικές επιλογές που συντέλεσαν στη σημερινή ταυτότητα της πόλης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

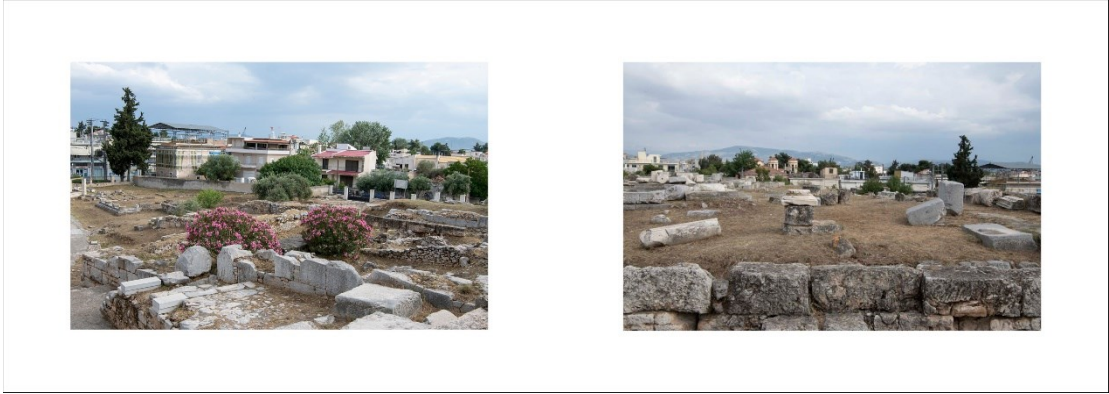
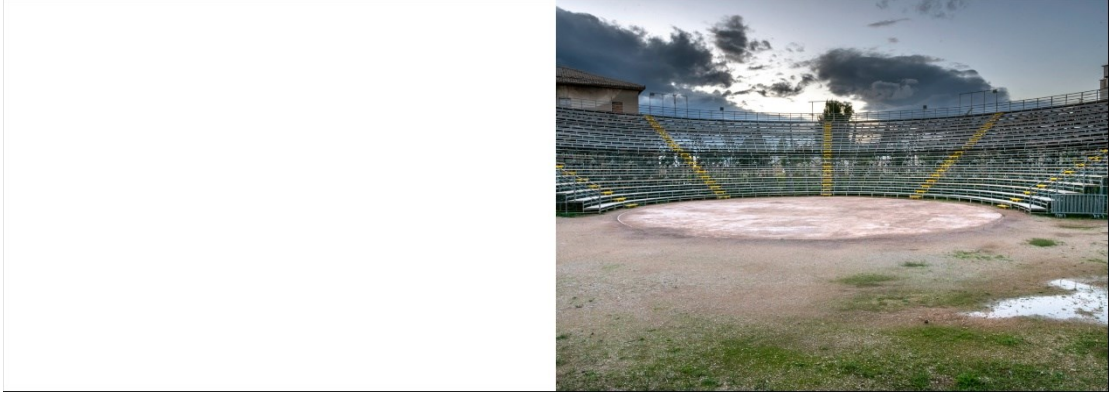
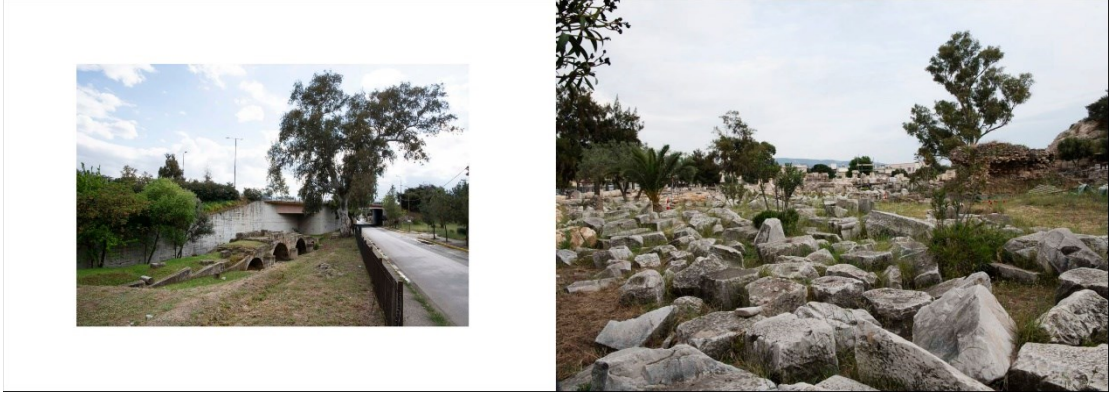
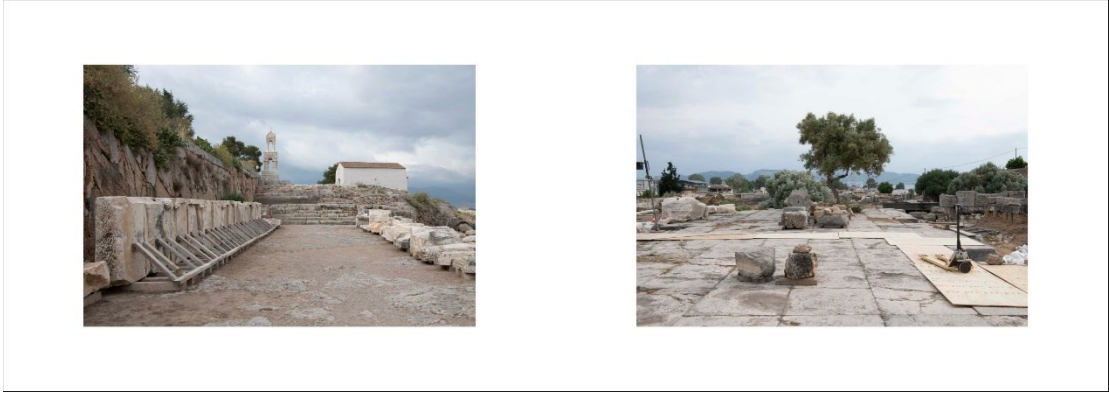
ΕΛΕΥΣΙΝΑ

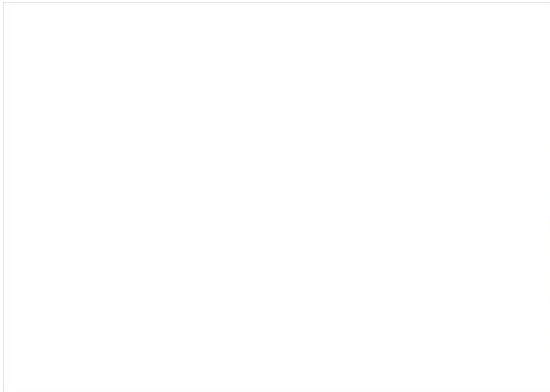
Μεταμορφώσεις μέσα στο χρόνο

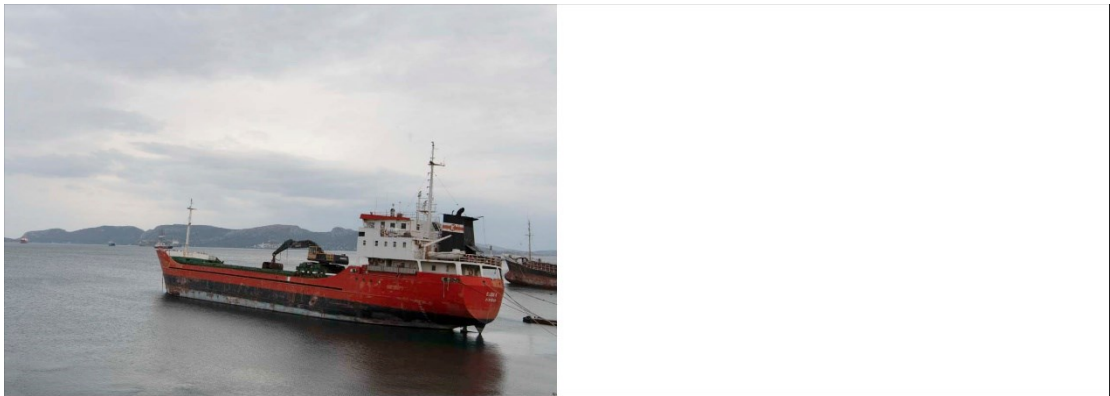
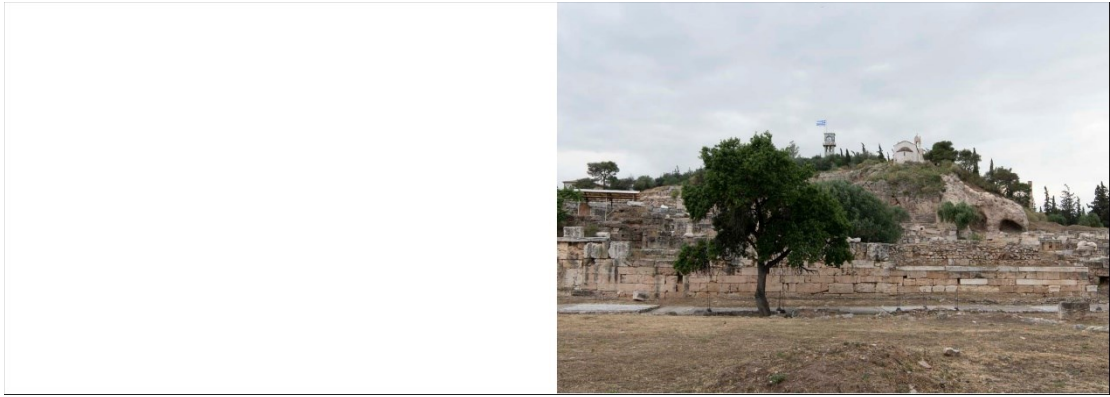
Σωτήρης Τσίρος

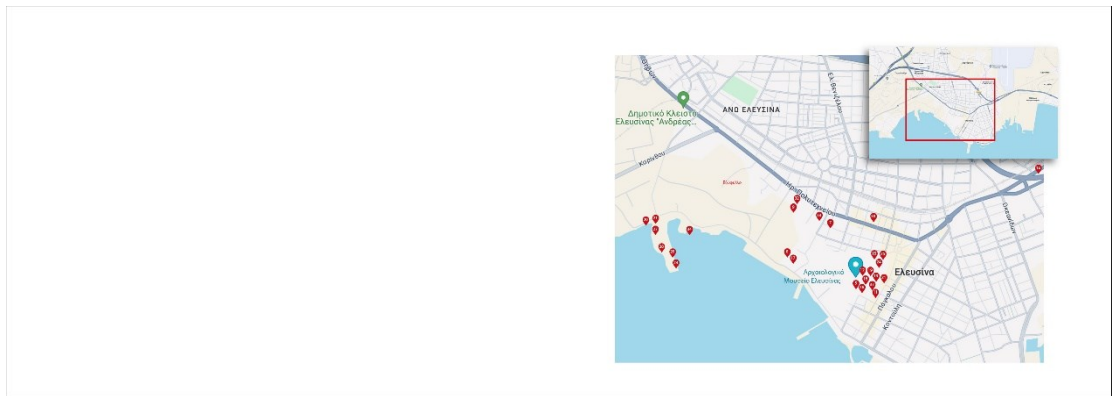
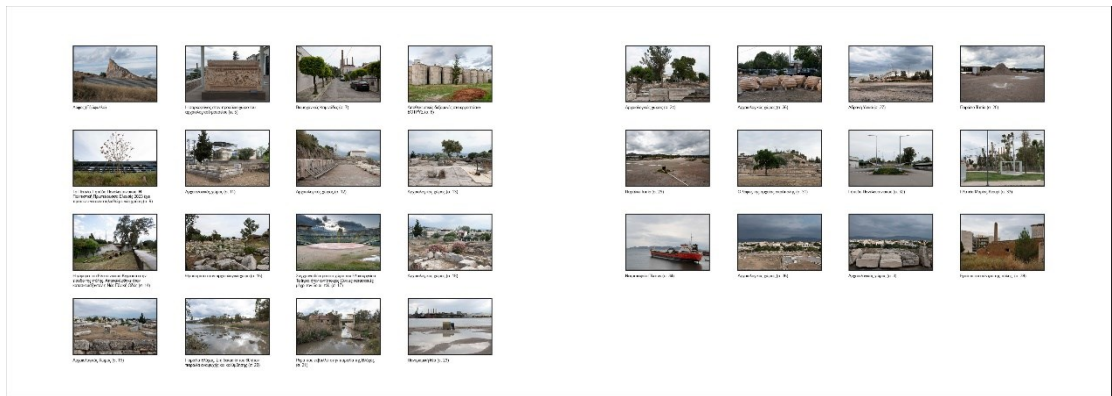
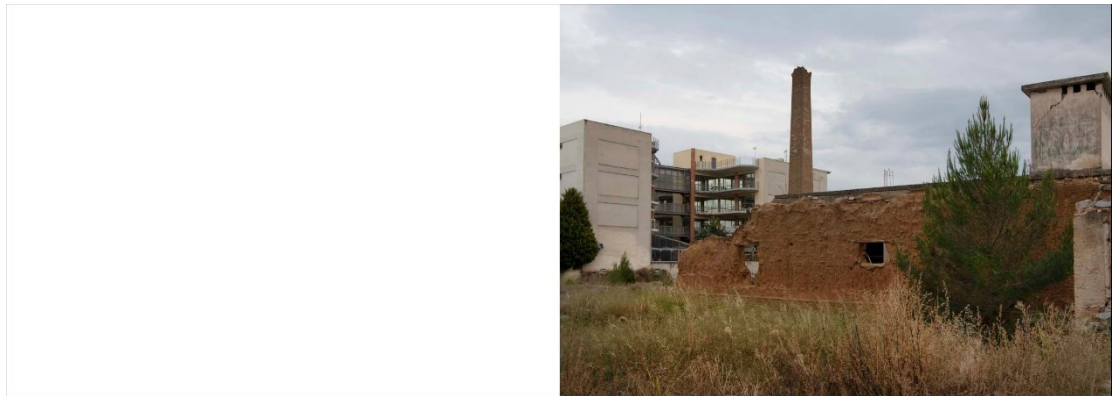
Η Ελευσίνα είναι μία πόλη με διαχρονική παρουσία στην ελληνική ιστορία που έχει υποστεί μεταμορφώσεις μέσα στο χρόνο. Στην Ελευσίνα η ποικιλοδότηση της αναπαράγει δύο κόσμους της προαίτιας μια μυστηριώδη και μοναδική ταυτότητα. Η Δάμνηρα, η Παροφύλη και τα Ελευσίνια Νύκτερα μετατρέπουν τον ίδιο χώρο με την βαριά βιομηχανία. Η πόλη περιβάλλεται από βιομηχανικά κτίρια που οδηγούν στη δημιουργία μιας απεριποίητης εικόνας. Το οικείο και το ανοίκειο, το πραγματικό και το φανταστικό δημιουργούν τη μορφή μιας πόλης που πάλαι ποτέ ανάμεσα στο φως και στο σκοτάδι. Μέσω της φωτογραφίας ο τόπος προσεγγίζεται χωρίς κριτική αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ποιότητας του. Η Ελευσίνα προσφέρεται για την αποτύπωση ισχυρών εικόνων που μόνο η φωτογραφία μπορεί να αναδείξει με λεπτομέρεια.

Κατάλογος εικόνων

- Εικ. 1 Η Ελευσίνα της εποχής της Ελληνικής Επανάστασης από τον Hugh William Williams, *Select Views of Greece*, London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1829. [γκραβούρα] Στο κέντρο διακρίνεται η ακρόπολη με το μικρό εκκλησάκι της Παναγίας (αριστερά) και τμήμα της μεσαιωνικής οχύρωσης. Λίγο χαμηλότερα στα αριστερά, ο χώρος του ιερού, μερικά μικρά σπίτια και ένας ψηλός πύργος. Στη δεξιά άκρη της εικόνας βρίσκεται ο λόφος με τον ερειπωμένο φράγκικο πύργο και στο βάθος οι δίδυμες κορυφές, που σήμερα ονομάζονται Κέρατα. Στο αριστερό φόντο εμφανίζεται ένα τμήμα της Σαλαμίνας..... 28
- Εικ. 2 Σχέδιο του μυκηναϊκού ιερού στο Konstantinos Kourouniotis, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, μετάφραση Oscar Broneer, Athens: The Archaeological Society of Athens, 1936, σ. 17 [σχέδιο]. 31
- Εικ. 3 Πύργος στο τείχος του Πεισίστρατου (6ος αι. π.Χ.). Το πάνω μέρος είναι από άψητη πλίνθο. Δεξιά βρίσκεται η θυρίδα της πύλης στον περίβολο του Κίμωνα. Αριστερά υπάρχουν διάφορα αρχαία τείχη μεταγενέστερα του πύργου: στο βάθος η υποδομή του τελεστηρίου, [φωτογραφία]. Βλ. Konstantinos Kourouniotis, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, μετάφραση Oscar Broneer, Athens: The Archaeological Society of Athens, 1936, σ. 19..... 32
- Εικ. 4. Το Τελεστήριον [φωτογραφία], Νικόλαος Τομπάζης, Ελευσίνα, Αύγουστος 1955 ©Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά Αρχεία 33
- Εικ. 5 Ο Φράγκικος πύργος [φωτογραφία], Καλλιόπη Παπαγγελή, Ελένη-Άννα Χλέπα (επιμ.) *Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου: Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Ίδρυμα Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, 2011, σ. 30. 34
- Εικ. 6 Η Ελευσίνα το 1810, στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817 από την Εταιρεία των Dilettanti. Δεξιά, η άκρη της ακρόπολης της Ελευσίνας, που δείχνει την πρόσοψη του παρεκκλησίου της Παναγίας, χωρίς την καμπάνα πύργος. Κάτω αριστερά η πεδιάδα με λιγοστές μικρές κατοικίες 36
- Εικ. 7 Χάρτης της Ελευσίνας, [σχέδιο] στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817, σ. 8, plate III. Α Ο ναός της Δήμητρας. Β Τοίχος του εσωτερικού περιβόλου ή ιερού περιβόλου. C Οι εσωτερικοί προθάλαμοι. D Προπύλαια, ή είσοδος στον πρώτο περίβολο. E Ναός της Αρτέμιδος Προπυλαίας. Βωμοί F Στον μεγάλο πεζόδρομο είναι χαραγμένη η λέξη ΦΙΛΑΙΟΙ. G Το μεγάλο πεζοδρόμιο, το οποίο εκτείνεται στα βορειοδυτικά πέρα από τον βωμό F, μέχρι το T στα νοτιοανατολικά: αρχίζει από το βήμα I και οριοθετείται από μικρό τοίχο Q, Η Υπερνωμένο υπόγειο, που ανήκει πιθανώς σε κρήνη ή δεξαμενή. Η γραμμή του υδραγωγείου περνά κοντά του. K Σπήλαιο στο βράχο? Πάνω από αυτό βρίσκονται τα ερείπια ενός μικρού αρχαίου κτιρίου. L Μονωμένο κομμάτι βράχου που πιθανότατα αποτελούσε τον πυρήνα του βάρθρου που στήριζε το μεγάλο άγαλμα της Δήμητρας, η προτομή του οποίου βρέθηκε στην περιοχή. Υπάρχει μια κυκλική οπή, διαμέτρου 1,9, βαθιά βυθισμένη στην άνω όψη, η οποία μπορεί να δεχόταν το βύσμα, με το οποίο το άγαλμα στερεωνόταν στο βάρθρο του. M Τμήμα του βράχου που κόβεται κάθετα. Υπάρχουν υπολείμματα σκαλοπατιών στους πρόποδες του. N Η σύγχρονη εκκλησία αφιερωμένη στην Παναγία. O Ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο. P Δεξαμενές βυθισμένες στον βράχο. R. Τρία σκαλοπάτια από λευκό μάρμαρο, η υποδομή κάποιου βάρθρου, S Βεράντα μπροστά από το μεγάλο ναό. Στα σημεία αυτά βρέθηκαν τα ερείπια δύο κτιρίων κορινθιακού ρυθμού. Οι διακεκομμένες γραμμές ρίχνουν τις θέσεις των σύγχρονων σπιτιών. 36
- Εικ. 8 Άποψη της Ελευσίνας από τον αρχαίο μόλο [γκραβούρα] στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817, σ. 8, plate IV..... 37
- Εικ. 9 Άποψη της εκκλησίας του αγ. Ζαχαρία [γκραβούρα] στο *Unedited Antiquities of Attica*, 1817, σ. 8, plate VIII. 38
- Εικ. 10 Άποψη της ανατολικής πλευράς του Τελεστηρίου και της Φιλωνείου Στοάς [φωτογραφία] Κωνσταντίνος Αθανασίου, περί το 1880. 38
- Εικ. 11 Το Παλαιό Ελαιουργείο σήμερα [φωτογραφία] © MENTOR, Pros-Eleusis..... 39
- Εικ. 12 Η αντίφαση του Ελευσίνιου τοπίου με το άγαλμα στον προαύλιο χώρο του αρχαιολογικού μουσείου στο προσκήνιο, με φόντο τα κτίρια της τσιμεντοβιομηχανίας «Τιτάν» και την καμινάδα της οινόπνευματοποιίας «Βότρυς» (πηγή: Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ) [φωτογραφία], διαθέσιμη στο <http://www.greekscapes.gr/>..... 39
- Εικ. 13 Άποψη της Ελευσίνας από το λιμάνι στις αρχές του 20ού αιώνα (Συλλογή Γ. Παυλόπουλου), [φωτογραφία] Καλλιόπη Παπαγγελή, Ελένη-Άννα Χλέπα (επιμ.) *Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου: Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Ίδρυμα Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, 2011, σ. 72..... 40
- Εικ. 14 [αφίσα] κινηματογραφική του ντοκιμαντέρ Αγέλαστος Πέτρα, σε παραγωγή ΕΚΚ και Φιλίππου Κουτσαφτή, 2000, [https://el.wikipedia.org/wiki/Αρχείο:Αγέλαστος_Πέτρα_\(ταινία\).jpg](https://el.wikipedia.org/wiki/Αρχείο:Αγέλαστος_Πέτρα_(ταινία).jpg), (πρόσβαση 04/10/2023). 41
- Εικ. 15 Ελευσίνα (1953) Henri Cartier-Bresson. [φωτογραφία] 42

Εικ. 16 Ανδρέας Εμπειρικός, Ελευσίνα 1955 [φωτογραφία]	42
Εικ. 17 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα 1920 [Καρτ ποστάλ (επιχρωματισμένη)], ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο.	43
Εικ. 18 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα. Άποψη του λιμανιού [φωτογραφία], ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο media-2423.	44
Εικ. 19 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα. Εξωτερική άποψη εργοστασίου χημικών προϊόντων [φωτογραφία], ΕΡΤ ΑΕ Αρχείο media-6790.	44
Εικ. 20 Πέτρος Πουλίδης, Ελευσίνα. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της πόλης [φωτογραφία], ΕΡΤ ΑΕ media-6017.	45
Εικ. 21 Νικόλαος Τομπάζης, Ελευσίνα. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της πόλης, Αύγουστος 1955 [φωτογραφία], ©Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά Αρχεία	45
Εικ. 22 Hermann Wagner, Η παραλία της Βλύχας. Γενική άποψη του κόλπου από το όρος Κεπάλα, 1929 [φωτογραφία] © Deutsches Archeologisches Institut	48

Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος, Ηλίας, «Τα πρώτα εν Ελλάδι έργα δια σκυροκονιάματος σιδηροπαγούς συστήματος Hennebique», *Αρχιμήδης*, No 4-5, 1903, σσ. 28-33.
- Αγριαντώνη, Χριστίνα, «Το λιμενοβιομηχανικό τοπίο της Ελευσίνας», Ερευνητικό Πρόγραμμα (επιστημονικός υπεύθυνος Κωστής Χατζημιχάλης), Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο: Τμήμα Γεωγραφίας, 2008-2010, στο <http://www.greekscapes.gr/137-elefsina.html>, (πρόσβαση 10/10/2023).
- Burkert, Walter. *Greek Religion: Archaic and Classical*, Blackwell, 1985.
- Chao, Ruth K., Michiko Otsuki-Clutter «Racial and Ethnic Differences: Sociocultural and Contextual Explanations», *Journal of Research on Adolescence*, Vol. 21, No. 1, 2011, σσ. 47-60. [doi:10.1111/j.1532-7795.2010.00714.x](https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00714.x)
- Cosgrove, Denis Edmund, «Cultural landscapes» Στο Tim Unwin (επιμ.) *A European geography*, London: Longman, 1998, σσ. 65-81.
- Cosgrove, Denis Edmund, *Apollo's eye: a cartographic genealogy of the earth in the western imagination*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001
- Cosmopoulos, Michael B. *Bronze Age Eleusis and the Origins of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge University Press, 2015.
- Days of Art: Festivals, στο <https://daysofart.gr/>, (πρόσβαση 30/10/2023).
- Demertzis, Nicolas, «Greece». Στο Roger Eatwell (επιμ.) *European political cultures: conflict of convergence?* London: Routledge, 1997, σσ. 107-121.
- Δημητρακοπούλου, Σταματία, *Τα Θραύσματα του Ιερού στην Ελευσίνα*, αδημοσίευτη έρευνα, Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2023 στο <https://dspace.lib.ntua.gr>, (πρόσβαση 05/09/2023).
- Δουκέλλης, Παναγιώτης Ν. «Πρόλογος». Στο Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, (επιμ.) *Το Ελληνικό Τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα: Εστία, 2005, σσ. 9-12.
- Edwards, Charles M. «The Running Maiden from Eleusis and the Early Classical Image of Hekate», *American Journal of Archaeology*, Vol. 90, No. 3, 1986, σσ. 307-318, [doi: 10.2307/505689](https://doi.org/10.2307/505689).
- Ελευσίνα, Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 2023, στο <https://www.mfa.gr/>, (πρόσβαση 10/09/2023)

- Faeta, Francesco, War, «Constructions of National Identity, and Photography», *Rivista Di Studi Di Fotografia. Journal of Studies in Photography*, Vol 2, No 4, 2017, σσ. 8-22. [doi: 10.14601/RSF-20226](https://doi.org/10.14601/RSF-20226).
- Φαράκλας, Γιώργος, «Τοπίο και Τόπος, Κατάφαση και Έγνοια». Στο Martin Heidegger, *Διαμονές: το ταξίδι στην Ελλάδα*, μετάφραση και επιμέλεια Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Κριτική, 2014, σσ. 11-26.
- Fittschen, Klaus, “Eleusis”, *Brill’s New Pauly*, (επιμ.) Christine F. Salazar, 2006, [doi: 10.1163/1574-9347_bnp_e1310010](https://doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e1310010), (πρόσβαση 10/10/2023).
- French, Sabine Elizabeth, Edward Seidman, LaRue Allen, J Lawrence Aber, «The development of ethnic identity during adolescence», *Developmental Psychology*, 4 Vol. 2, No. 1, 2006, σσ. 1-10. [doi:10.1037/0012-1649.42.1.1.PMID 16420114](https://doi.org/10.1037/0012-1649.42.1.1.PMID16420114).
- Garland, Robert S.J. «Religious Authority in Archaic and Classical Athens», *BSA (The Annual of the British School at Athens)*, Vol 70, 1984, σσ. 75-123.
- Green, Peter, *Alexander to Actium: The Hellenistic Age*, London: Thames and Hudson, 1990.
- Hoelscher, Steven, «Angels of memory: photography and haunting in Guatemala City», *GeoJournal*, Vol 73, 2008, σσ. 195-217. [doi: 10.1007/s10708-008-9203-3](https://doi.org/10.1007/s10708-008-9203-3).
- Καγγελάρη, Δηώ, «Αντίδωρο», Μιχαήλ Μαρμαρινός (επιμ.) *Έγραψαν για Αυτήν*, Ελευσίνα: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, Μένανδρος, 2023, σσ. 15-23.
- Kaupert, Johann, A. 1891. *Karten von Attika Eleusis*, 1:25.000, ct 11.8 (XXVI), στο <https://digi.ub.uni-heidelberg.de>, (πρόσβαση 15/10/2023).
- Kourouniotis, Konstantinos, *Eleusis: A Guide to the Excavations and the Museum*, μετάφραση Oscar Broneer, Athens: The Archaeological Society of Athens, 1936.
- Κουτσαφτής, Φίλιππος, *Αγέλαστος Πέτρα*, 2000, [ντοκυμαντερ].
- Langdon, Merle K. « The Mortared Towers of Central Greece: An Attic Supplement», *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 90, 1995, σσ. 475-503.
- Lewin, Kurt, *Resolving social conflicts*, New York: Harper, 1997.
- Loukaki, Argyro, «Desacralized Eleusis: Contemplating the impacts of non-restoration on a major classical and poetic locus», *Athens University Review of*

Archaeology, Vol. 3, No. 3, 2020, σσ. 279-303, <http://epub.lib.uoa.gr/>,
doi:[10.26247/aura3.10](https://doi.org/10.26247/aura3.10)

Μακερούφα, Μεταξία, «Βαρέα μέταλλα στον Κόλπο της Ελευσίνας :Χωρικές διακυμάνσεις και διαχρονικές τάσεις», Ερευνητική Εργασία Διπλώματος Ειδίκευσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2016, στο <https://pergamos.lib.uoa.gr>, (πρόσβαση 12/10/2023).

Malkin, Irad, “Introduction”. Στο Irad Malkin (επιμ.) *Ancient perceptions of Greek ethnicity* Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press, Center for Hellenic Studies, 2001, σσ. 1-28.

Μανωλίδης, Κώστας, «Η ύπαιθρος και τα τραύματα της μεταπολεμικής Ελλάδας». Στο Κώστας Μανωλίδης (επιμ.) *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας με θέμα «Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου»*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2008.

Μαρμαρινός, Μιχαήλ, (επιμ.) *Έγραψαν για Αυτήν*, Ελευσίνα: Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, Μένανδρος, 2023.

Miller, Margaret C. *Athens and Persia in the 5th Century BC. A Study in Cultural Receptivity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Μπαρτ, Ρολάν, *Φωτεινός Θάλαμος, Σημειώσεις για τη φωτογραφία*, Εκδ. Ράππα, Αθήνα, 1982.

Μπελαβίλας, Νίκος, Σαίτη, Τατιάνα και Καλλιόπη Ψαριώτη. *Βιομηχανική Κληρονομιά στην Ελευσίνα και το Θριάσιο Πεδίο*, Πειραιάς Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς 2011.

Μποζώνη, Αργυρώ, Μιχαήλ Μαρμαρινός, «Συστήνουμε την πόλη που για πολλούς αιώνες έμεινε στην αφάνεια», *Lifo*, 22/01/2023, <https://www.lifo.gr/culture/eikastika/i-politistikiki-proteyoysa-mesa-apol-blemma-toy-mihail-marmarinoy> (πρόσβαση 29/01/2024)

Μποζώνη, Αργυρώ, Φίλιππος Κουτσαφτής, «Η Ελευσίνα ήταν πάντα το αμαρτωλό μας τραγούδι», *Lifo*, *Οθόνες*, 23/10/2023, στο <https://www.lifo.gr/culture/cinema/filippos-koytsaftis-i-eleusina-itan-panta-amartolo-mas-tragoydi> (πρόσβαση 29/01/2024)

Μυλωνάς, Γεώργιος Ε. «Ο Πρωτοαττικός αμφορεύς της Ελευσίνας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα, 1955, σσ. 29-37.

- Nagel, Joan, «Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture», *Social Problems*, Vol. 41, No. 1, 2004, σσ 152-176, [doi: 10.2307/3096847](https://doi.org/10.2307/3096847).
- Νικολαΐδου, Αφροδίτη, «Ντοκιμαντέρ και αυτοαναφορικότητα. Φιλμική διαχείριση της μνήμης. Αγέλαστος πέτρα και Ακρόπολις». Στο Σταύρος Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006, σσ. 89-107.
- Oliver, James, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia: American Philosophical Society, 1989.
- Osborne, Robin, and Neil Skylar, «Landscape, Ethnicity and the Polis». Στο G. Cifani and S. Stoddart (επιμ.), *Landscape, Ethnicity and Identity in the Archaic Mediterranean Area*, Oxbow Books, 2012, σσ. 24-31.
- Paga, Jessica, «Attic Sanctuaries». Στο Margaret M. Miles, (επιμ.), *A companion to Greek architecture*, Sussex: John Wiley & Sons, 2016, σσ. 178-193.
- Palagia, Olga, «Classical Encounters: Attic Sculpture After Sulla». Στο M.C. Hoff and S.I. Rotroff (επιμ.) *The Romanization of Athens, Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)*, Oxford: Oxbow, 1997, σσ. 81-95.
- Παπαγγελή, Καλλιόπη, *Ελευσίνα: Ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, Αθήνα: Όμιλος Λάτση, 2002.
- Παπαγγελή, Καλλιόπη, «Μουσείο Ελευσίνας», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, No. 93, 2004, σσ. 156-169.
- Παπαγγελή, Καλλιόπη, «Αρχαιολογικό μουσείο Ελευσίνας: Περιγραφή», *Οδυσσεύς*, <http://odysseus.culture.gr/>, πρόσβαση (15/10/2023).
- Παπαϊωάννου, Ηρακλής, *Η φωτογραφία του Ελληνικού τοπίου. Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας*, Εκδ. Άγρα, Αθήνα, 2014.
- Phinney, Jean S. Ethnic identity in adolescents and adults: review of research, *Psychological Bulletin*. Vol. 108, No.3, 1990, σσ. 499-514. [doi:10.1037/0033-2909.108.3.499](https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499). [PMID 2270238](https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/2270238/).
- Phinney, Jean S., Anthony D. Ong, Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions, *Journal of Counseling*

- Psychology*. Vol. 54, No. 3, 2007, σσ. 271-281. [doi:10.1037/0022-0167.54.3.271](https://doi.org/10.1037/0022-0167.54.3.271).
- Pinney, Christopher, *Photography and Anthropology*, London: Reaktion Books, 2011.
- Πλάντζος, Δημήτρης, *Το Πρόσφατο Μέλλον: Η κλασική αρχαιότητα ως βιοπολιτικό εργαλείο*, Αθήνα: Νεφέλη, 2016.
- Raddato, Carole «The Telesterion, Eleusis», *World History Encyclopedia*, 03 Jan 2015, στο <https://www.worldhistory.org/image/3502/the-telesterion-eleusis/>, (πρόσβαση 19/11/2023)
- Σαπούνι Ελευσίνας, στο <https://proseleusis.com/sapouni-eleysinaz/>, (πρόσβαση 19/10/2023).
- Schwartz, Joan M., & Terry Cook 2002. «Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory» *Archival Science*, No. 2, 2002, σσ. 1-19. [doi: 10.1007/BF02435628](https://doi.org/10.1007/BF02435628).
- Scruton, Roger, *Photography and representation (essays in the photography of art, in the Aesthetic understanding and culture*, Methuen, London and New York, 1983.
- Seneca. *Natural Questions, Vol. II: Books 4-7*. Translated by Thomas H. Corcoran, Loeb Classical Library 457, Harvard University Press, Cambridge, 1972.
- Simmel, Georg, «The Philosophy of Landscape», *Theory, Culture & Society*, Vol. 24 No.7-8, 2007, σσ. 20-29, [doi: 10.1177/026327640708](https://doi.org/10.1177/026327640708).
- Simensen, Trond, Rune Halvorsen, Lars Erikstad, «Methods for landscape characterization and mapping: A systematic review», *Land Use Policy*, No. 75, 2018, σσ. 557-569. [doi:10.1016/j.landusepol.2018.04.022](https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.04.022).
- Skylar, N. *Landscape, Ethnicity and Identity in the Archaic Mediterranean Area*, edited by Gabriele Cifani and Simon Stoddart, Oxbow Books, 2012.
- Sorlin, Pierre *Le fils de Nadar. Le "siècle" de l'image analogique*, Paris: Éditions Nathan, 1997.
- Society of Dilettanti, *The unedited antiquities of Attica: comprising the architectural remains of Eleusis, Rhamnus, Sunium, and Thoricus*, London: Priestley and Weale, 1833. [doi: 10.11588/diglit.791#0024](https://doi.org/10.11588/diglit.791#0024).
- Sylvester, David, *Η ωμότητα των παραγμάτων - Συζητήσεις με τον Francis Bacon*, Αθήνα: Άγρα, 1988.

- Σταθάτος, Γιάννης, *Η επινόηση του τοπίου: Ελληνικό Τοπίο και Ελληνική Φωτογραφία*, Θεσσαλονίκη: Camera Obscura, 1996.
- Στεφανίδης, Μάνος, *Μικρή Πινακοθήκη. Πρόσωπα, κρίσεις και αξίες της νεοελληνικής τέχνης*, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002.
- Tajfel, Henry, John S. Turner, «The social identity theory of inter-group behavior». Στο S. Worchel, L.W. Austin (επιμ.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall, 1986, σσ. 7-24.
- Theano S. Terkenli, “In Search of the Greek Landscape: A Cultural Geography”. Στο Michael Jones, Marie Stenseke (επιμ.) *The European Landscape Convention: Challenges of Participation*, Heidelberg, London and New York: Springer Science, 2011.
- 41ο Διεθνές Φεστιβάλ Ταινιών, Θεσσαλονίκη, 2000, <http://www.filmfestival.gr/> (πρόσβαση 05/10/2023).
- Τζεβελέκου, Βασιλική, «Ψαλίδι λογοκρισίας στον κατάλογο της Ελευσίνας», *Efsyn. Art – Νέα*, 13/02/23, στο https://www.efsyn.gr/tehnas/art-nea/378325_psalidi-logokrisias-ston-katalogo-tis-eleysinias, (πρόσβαση 10/10/2023)
- Tiley, Christofer. *A Phenomenology of Landscape Places, Paths and Monuments*, Oxford: Berg Publishers, 2011.
- Τσάρτας, Πάρις, *Κοινωνικές και Οικονομικές Επιπτώσεις της Τουριστικής Ανάπτυξης στο Νομό Κυκλάδων και Ιδιαίτερα στα Νησιά Ίο και Σέριφο στην Περίοδο 1950-1980*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1989, σσ. 150-201.
- Van den Eijnde, Floris. «Cult and Society in Early Athens: Archaeological and Anthropological Approaches to State Formation and Group Participation in Attica. 1000-600 BCE». PhD. diss.: Utrecht University, 2010.
- Vassaly, Ann, *Representations: Images of the World in Ciceronian Oratory*, Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1993.
- Voutsaki, Sofia, «Archaeology and the Construction of the Past». Στο Hero Hokwerda (επιμ.) *Constructions of the Greek Past: Identity and Historical Consciousness from Antiquity to the Present*”, Groningen: Egbert Forsten, 2003, σσ. 231-255.
- Waite, Charlie, «In Conversation with Charlie Waite», *Landscape Photography Magazine*, The big free edition, 2014, σ. 130.

Wells, Liz, *Land Matters: Landscape Photography, Culture and Identity*, London and New York: I.B. Tauris, 2011.

Wheler, George, *A Journey into Greece. In Company of Dr. Spon of Lyons*. London: Cademan, Kettlewell, and Churchill, 1682.

Wijeyesinghe, Charmaine L., and Bailey W. Jackson (επιμ.), *New perspectives on racial identity development*, New York: NYU Press, 2001, σσ. 5,7.

Williams, Hugh William, *Select Views of Greece*, London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1829, <https://archive.org/>, (πρόσβαση 02/11/2023).